

‘Wonderjaar 1848’: Een tijd van eenheid of verdeeldheid?

Over kiezersorganisatie en kandidaatstelling rondom de grondwetsherziening van 1848 in Dordrecht (1840-1851).

Masterscriptie Politiek en Parlement
Radboud Universiteit Nijmegen
Student: J.C. van den Heuvel
Studentnummer: S4805976
Begeleider: A. van Veen
Woordenaantal: 18626
Datum: 15 maart 2022

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: De geest van de oude Republiek tussen 1840 en 1848	10
Regenten en koopmannen	12
Hardnekkige familiebanden	14
Cultureel-maatschappelijke kringen.....	17
Hoofdstuk 2: Het ‘wonderjaar 1848’	21
Partijenschappen en stemmenversnippering	22
Uitsluiting en tweedracht in Het Hof van Holland.....	24
Eenheid of verdeeldheid?	28
Hoofdstuk 3: Tussen stad en platteland in 1850	32
‘Vereenigt u, want eendragt maakt magt’	33
‘De belangen van den landman’	37
Het onderspit delven.....	39
Hoofdstuk 4: Frisse wind door de stedelijke raad in 1851?	40
‘Den geest der meerderheid?’	41
Kiezerslijsten alom	43
Behoudendheid of vernieuwing?.....	47
Conclusie	50
Tabellen	55
Bibliografie.....	60
Biografieën en genealogieën	60
Primaire bronnen	61
Secundaire literatuur	64

Inleiding

In januari 1849 sprak *De Gids* van het ‘wonderjaar 1848’ ... De wortels van het wonder lagen ver terug, in de revolutietijd, in de halfhartige restauratie van 1815, en in de conservatieve politieke cultuur waarin de geest van de oude Republiek nog rondwaarde. Dat was nu allemaal voorbij. In de Nederlandse politieke geschiedenis markeert het jaar 1848 het definitieve einde van het ancien régime.²

De jaren 1848 tot 1851 worden in de meest recente internationale en Nederlandse literatuur aangemerkt als sleutelmoment in de internationale ontwikkeling van politieke participatie en organisatie. In de meest recente editie van *The European Revolutions, 1848-1851* gaat historicus Jonathan Sperber – in afwijking van de eerdere historiografie waarbij vooral romantische en liberale interpretaties van de revoluties van 1848 centraal stonden – dieper in op de sociaaleconomische achtergrond van de revoluties en verklaart hij, aan de hand van structurele analyses van de politieke ontwikkelingen, waarom de revoluties op de korte termijn geen al te groot succes waren, maar op de langere termijn wel degelijk invloedrijk waren voor de latere politieke organisatievorming in de negentiende eeuw. In zijn analyse gaat Sperber onder andere in op de explosieve groei van politieke participatie en organisatie in de vorm van politieke clubs, verkiezingen, petities, demonstraties en publieke bijeenkomsten tijdens de revoluties.³ De bundel van Dieter Dowe, waarin in navolging van Sperber vanuit meerderde perspectieven *casestudies* zijn verricht naar de gebeurtenissen van 1848 en waarin het belang van de revoluties voor de ontwikkeling van politieke organisatievorming wordt benadrukt, mag hierbij niet onbenoemd blijven.⁴

Historicus Geerten Waling bouwt in *Clubkoorts en revolutie* voort op deze recente internationale literatuur. Hij ziet de samenkomsten in politieke clubs en kiesverenigingen als een exponent van de ‘clubkoorts’, die hij omschrijft als de organisatiemanie die ontstond na de revoluties in Frankrijk en Duitsland in 1848, waar revolutionairen en de burgerij zich *en masse*

¹ Op het voorblad zie je een foto gericht op de Statenzaal in het Hof van Holland in Dordrecht. De foto is omstreeks 1970 gemaakt. 120 jaar eerder, rondom 1848, vonden in en rondom het Hof een groot deel van de kiesvergaderingen plaats. Zie: Regionaal Archief Dordrecht (hierna: RAD), Collectie: Gemeentelijke Prentverzameling, De Statenzaal in het Hof, inv.nr. 552_350686.

² S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 170.

³ J. Sperber, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2005) 3-4.

⁴ D. Dowe e.a., *Europe in 1848. Revolution and reform* (New York 2008); Zie ook: C.M. Jørgensen, ‘Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848’, *European History Review* 2 (2012) 201-227.

verenigden in clubs om invloed uit te oefenen op het politieke debat en op verkiezingen.⁵ De politieke ontwikkelingen zoals geschetst door Sperber, Dowe en Waling worden door hen als belangrijk fundament gezien voor de politieke organisatievorming die op gang komt in de late negentiende eeuw. In het internationale wetenschappelijk debat is lange tijd echter nauwelijks aandacht besteed aan de ontwikkeling van politieke participatie en organisatievorming in Nederland in en direct na 1848.⁶ Recentelijk is hier gelukkig wel verandering in gekomen. Dat Nederland in de historiografie is achtergebleven, lijkt op het eerste gezicht logisch. Nederland kende in tegenstelling tot Frankrijk en Duitsland geen revolutie. Bovendien heeft de grondwetsherziening van 1848 in Nederland relatief gezien weinig oproer teweeggebracht, zeker in vergelijking met de revoluties in Frankrijk en Duitsland.

Lange tijd is de consensus daarom geweest dat het continuïteitselement in Nederland na 1848 opmerkelijk groot was. Historicus Johan Boogman concludeerde in 1978 dat het jaar 1848 wel een cesuur was in de Nederlandse politieke ontwikkeling, maar zeker geen radicale breuk. De overwinning van de liberalen in 1848 was volgens Boogman vooral te danken aan een – als gevolg van de buitenlandse revolutionaire ontwikkelingen – onevenwichtige en uiterst nerveuze koning.⁷ Ook de jaren daarna, zo schrijft historicus Siep Stuurman, was de belangstelling voor politiek in Nederland zeer bescheiden.⁸ De opkomsten bij de nieuwe directe verkiezingen waren laag en politieke organisaties kenden weinig massa en profiel. Het door de liberalen gecreëerde politieke bestel was na 1848 volgens Boogman aldus nog ‘te modern’ voor zijn tijd.⁹ Het betreft een these die lang overeind stond en in 2008 nogmaals is herhaald door historicus Ido de Haan.¹⁰

Aan de consensus rond de in 1978 door Boogman uiteengezette these is echter een einde gekomen, nu historicus Adriejan van Veen in een artikel kanttekeningen plaatst bij de afwezigheid van Nederland in de internationale literatuur over de revoluties van 1848. Hij meent dat Nederland in het debat naast Frankrijk en Duitsland een plek van betekenis moet krijgen. Naast Frankrijk en Duitsland gold, aldus Van Veen, dat 1848 ook voor Nederland een

⁵ G. Waling, *1848. Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Nijmegen 2016) 24-30.

⁶ A. van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging. Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisaties bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848’, *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 247-276, aldaar 248-249.

⁷ J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 63.

⁸ Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, 106-107.

⁹ Boogman, *Rondom 1848*, 103.

¹⁰ I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 51; Historicus Niek van Sas heeft daartegenover gesteld dat ‘de liberale coup alleen maar kon slagen, omdat hij voortbouwde op een proces van jarenlange constitutionele gedachtevorming (...) 1848 was een inhaalslag’. Zie hiervoor: N.C.F. van Sas, ‘Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848’ in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 114-145, aldaar 137.

sluutmoment was in de ontwikkeling van politieke participatie en organisatievorming in de negentiende eeuw.¹¹ In zijn onderzoek gaat Van Veen middels een analyse van de landelijke en lokale dagbladen in op de experimenten met kiezersorganisatie in kiesvergaderingen tijdens de eerste verkiezingen na de grondwetsherziening van 1848. Het onderzoek van Van Veen laat zien dat er tijdens de verkiezingen wel degelijk sprake kon zijn van grote belangstelling, reuring en conflict, hoewel dit in vergelijking met het buitenland gematigder en bedaarder was.¹²

Het geschetste beeld over een te modern politiek bestel is dus toe aan vernieuwing. Van Veens onderzoek moet daarvoor slechts gezien worden als een eerste aanzet. Zo gaat hij – behalve door te wijzen op de politieke cultuur van eenstemmigheid – niet in op de oorzaken van het afwijkende pad dat Nederland ten opzichte van het buitenland heeft doorgemaakt in 1848. Waling doet dit samen met historicus Niels Ottenheim wel in een recent artikel, waarin hij ingaat op de mogelijke oorzaken voor het uitblijven van revolutie in Nederland in 1848. Volgens hen waren in Nederland de ingrediënten voor zo'n revolutie wel aanwezig, 'maar toch sloeg de revolutiegolf hier niet over de dijken. Waarom niet?'¹³ Waling en Ottenheim noemen de in de literatuur bekende verklaringen van 'sociaaleconomische aard, passiviteit en loyaliteit aan de vorst' onzaligmakend. De oorzaak moet ook volgens hen wellicht gezocht worden in de voor Nederland zo kenmerkende consensuscultuur. Waling en Ottenheim vragen zich af of 'de sociale samenhang in het Nederland van 1848 niet gewoon te sterk, de bestaande machtsverhoudingen (nog) te legitiem, voor een revolutie' waren.¹⁴

Dat Waling en Ottenheim evenals Van Veen ter verklaring van de meer gematigde en bedaarde ontwikkelingen in Nederland in vergelijking met het buitenland wijzen op de consensuscultuur – als mogelijke verklaring voor het uitblijven van revolutie – en dit vervolgens niet verder concretiseren is jammer en maakt hun conclusie minder sterk. Die consensuscultuur zou namelijk goed tot uitdrukking kunnen komen in zowel de indirecte verkiezingen van de jaren 1840 als de vele lokale experimenten met kiezersorganisatie tijdens de verkiezingen ná de grondwetsherziening van 1848. Was hier vooral sprake van verandering, of toch meer van continuïteit? Waling heeft dit soort democratische experimenten wel uitdrukkelijk voor Parijs en Berlijn onderzocht, maar laat de lokale experimenten met kiezersorganisatie in Nederland links liggen. Dat kan gerust een lacune worden genoemd. Ook Van Veen laat het na om naar deze experimenten diepgravend lokaal onderzoek te verrichten.

¹¹ Van Veen, 'Tussen vergadering en vereniging', 273.

¹² Ibidem, 250.

¹³ G. Waling en N. Ottenheim, 'Waarom Nederland in 1848 geen revolutie kende, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133:1 (2020) 5-29, aldaar 6.

¹⁴ Ibidem, 16-28.

Diepgravend lokaal onderzoek naar de Nederlandse experimenten met kiezersorganisatie in de jaren 1840 en 1848 is tot nu toe slechts voor een aantal grote steden gedaan. Deze onderzoeken tonen aan dat op lokaal niveau zeker sprake kon zijn van enige reuring en conflict vóór en tijdens de eerste verkiezingen na de grondwetsherziening van 1848. Voor de casus Amsterdam laat historicus Theo van Tijn goed zien dat de Amstelsociëteit – een deels in de schaduw opererende liberale politieke club die zich voordeed als herensociëteit – in de jaren 1840 een vehikel was achter de verspreiding van het liberalisme in Amsterdam en de rest van Nederland.¹⁵ Historicus Johann von Santen laat voor de casus Utrecht zien dat net als in Amsterdam ook daar de liberalen, in de vorm van de Rhijnsociëteit, al in de jaren 1840 experimenteerden met kiezersorganisatie.¹⁶ Beide casussen laten voor en na 1848 levendige politieke taferelen zien, maar voor beide casussen moet, na de voor de liberalen uiteindelijk tegenvallende verkiezingsuitslagen in 1848, geconcludeerd worden dat met het conservatisme nog niet geheel was gebroken. Met een beroep op ‘eendracht’ wisten tegenstanders van de liberalen de openbare kiesvergaderingen in 1848 te domineren. Pogingen van de Amstelsociëteit en de Rhijnsociëteit om liberale kandidaten naar voren te schuiven, liepen uit op niets.¹⁷

Recenter onderzoek naar de experimenten met kiezersorganisatie in Arnhem in 1848 – waarbij ik de verkiezingsoverwinning van het liberale Tweede Kamerlid Jan Nedermeijer van Rosenthal heb onderzocht – laat eenzelfde levendig beeld zien als Amsterdam en Utrecht. Ook in Arnhem werd tijdens kiesvergaderingen in 1848 veelvuldig gedebatteerd over de kandidaatstelling van kandidaten voor de verkiezingen. Daarbij kan geconcludeerd worden dat er sprake was van een gematigde cultuuromslag, met de Musis Sacrum-vergaderingen als toonbeeld van de levendige en conflictueuze praktijk in Arnhem.¹⁸ Een gematigde cultuuromslag in die zin dat er van radicale verandering geen sprake was, maar er al wel degelijk ontwikkelingen zichtbaar waren die ten grondslag lagen aan de latere partij- en

¹⁵ T. van Tijn, ‘Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel één)’, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:3 (1963) 181-204; Zie ook: J.H. von Santen, ‘De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’ in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154.

¹⁶ J.H. von Santen, ‘Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)’ in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-166.

¹⁷ T. van Tijn, ‘Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel twee)’, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:4 (1963) 293-327, aldaar 306-307; Von Santen, ‘Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw’, 163.

¹⁸ J.C. van den Heuvel, *Kiezersorganisatie en kandidaatstelling na de grondwetsherziening van 1848: Over de verkiezing van de heer Nedermeijer Ridder van Rosenthal tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal na de grondwetsherziening van 1848* (Bachelorscriptie, Radboud Universiteit, Nijmegen 2020) 29.

organisatievorming in de negentiende eeuw. In tegenstelling tot Amsterdam en Utrecht werd in het kiesdistrict Arnhem uiteindelijk wel een liberale kandidaat naar voren geschoven, die won.¹⁹

Het beeld dat uit deze lokale onderzoeken oprijst is kortom divers. Een toevoeging aan dit onderzoek kan daarom een goede bijdrage leveren aan het debat over politieke participatie en organisatievorming in Nederland rondom 1848. Lokaal onderzoek kan inzicht bieden in de vraag in hoeverre de Nederlandse politieke cultuur na 1848 gekenmerkt werd door continuïteit of verandering, en wat hiervoor de verklaring is. Ik kies hiervoor het kiesdistrict rondom de stad Dordrecht: een middelgrote handels- en industriestad in Zuid-Holland (circa 21.000 inwoners in 1848), die tot dusverre in dit verband nog niet goed onderzocht is.

Net als in Arnhem werd in het kiesdistrict Dordrecht een nieuwe kandidaat gekozen. De gematigde ‘pragmatisch’ liberaal Johannes Lotsy kreeg genoeg vertrouwen van het Dordtse electoraat om het Nederlandse volk te vertegenwoordigen in de Tweede Kamer.²⁰ Lokaal onderzoek naar het verloop van de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 in Dordrecht ontbreekt echter nog, terwijl de Tweede Kamerverkiezingen van 1850 en de gemeenteraadsverkiezingen van 1851 – net als voor diverse andere steden²¹ – wel zijn onderzocht voor Dordrecht, maar slechts beperkt, door een student Geschiedenis in 1978.²² Het beeld dat uit deze verschillende studies naar voren komt is dat zich lokaal levendige organisatorische praktijken voordeden, maar dat zich dat uiteindelijk niet vertaalde in de verkiezingsuitslagen en in een wezenlijk andere samenstelling van de gemeenteraden.²³

Het onderzoek van Weber naar Dordrecht is inmiddels verouderd en aan herziening toe. Weber concludeert in dit onderzoek naar de verkiezingen van 1850 en 1851, op basis van opkomstcijfers, dat de belangstelling voor de verkiezingen in Dordrecht laag was. Hij verricht echter geen diepgravend onderzoek naar de experimenten met kiezersorganisatie en de achtergronden van de organisatoren en andere betrokkenen, terwijl dit veel kan zeggen over het verloop van de verkiezingen na de grondwetsherziening van 1848.²⁴ De *Geschiedenis van*

¹⁹ Biografie van mr. J.Th.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09II3koxva/j_th_h_nedermeijer_ridder_van_rosenthal (geraadpleegd 17 december 2021).

²⁰ Biografie van J.S. Lotsy, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09II30a3x0/j_s_lotsy (geraadpleegd 19 november 2021).

²¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld: R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999); D.J. Wolfram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, 1850-1925* (Amsterdam 1993); J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994).

²² A. Weber, *Verkiezingen in Dordrecht 1850-1851* (Utrecht 1987).

²³ Zie hiervoor bijvoorbeeld de nasleep van de gemeenteraadsverkiezingen van 1851 in Den Haag: W.J.H. Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012) 95-100.

²⁴ Weber, *Verkiezingen in Dordrecht 1850-1851*, 22.

Dordrecht van 1813 tot 2000, geredigeerd door historici Pim Kooij en Vincent Sleebe, wijdt slechts één alinea aan de verkiezingen van 1848. Zo schrijft Kooij dat de ‘notabelen al in 1848 de hoofden bij elkaar staken om er voor te zorgen dat zij de regie niet uit handen hoefden te geven en ongewenste nieuwkomers niet aan hun macht zouden knagen.’ De ‘Kiesvereniging district Dordrecht’ was daarmee een feit. Ook in 1851 was de kiesvereniging, aldus Kooij, voornemens om de verkiezingen volledig te regisseren door vooraf precies negentien kandidaten te kiezen.²⁵ Hoe de gebeurtenissen zich ontwikkelden en wat er zich afspeelde op de kiesvergaderingen in Dordrecht rondom 1848 blijft echter onduidelijk. Ook is het nog maar de vraag of de conclusies van Weber en Kooij over de verkiezingen van 1850 en 1851 na nieuw onderzoek standhouden.

Zowel Kooij als Weber lijken het beeld te bevestigen – in lijn met de nu omstreden these van Boogman – dat het politieke bestel voor Dordrecht nog te modern was voor zijn tijd, terwijl uit de eerder genoemde onderzoeken naar andere steden een ander beeld naar voren komt. Dat roept op zijn minst de vraag op hoe de experimenten met kiezersorganisatie zich in Dordrecht na de grondwetsherziening van 1848 hebben ontvouwd. Bleef inderdaad alles grotendeels bij het oude, zoals Kooij en Weber suggereren, of toont de verkiezing van Lotsy in 1848 aan dat er al sprake was van een gematigde cultuuromslag met een levendige politieke praktijk, zoals blijkt uit de zojuist besproken *casestudies*? De onderzoeksvraag die in deze masterscriptie centraal staat is de volgende: hoe kenmerkten de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 en 1850, en de gemeenteraadsverkiezingen van 1851, in Dordrecht zich door verandering en continuïteit in kiezersorganisatie en kandidaatstelling ten opzichte van de verkiezingen in de jaren 1840?

In hoofdstuk 1 wordt uiteengezet hoe de verkiezingen in Dordrecht in de jaren 1840 verliepen. Dat kiesstelsel kende een getrappt stelsel: stemmers kozen een kiescollege, en het kiescollege (her)koos gemeenteraadsleden. De gemeenteraad vaardigde vervolgens leden naar de Provinciale Staten af, die op hun beurt Tweede Kamerleden kozen. In dit hoofdstuk staan met name de vragen centraal welke personen deel uitmaakten van de stedelijke raad en het kiescollege in Dordrecht, op wat voor manier raadsleden of kiezers werden verkozen of herkozen, en wat de sociaal-economische, culturele en politieke achtergronden van deze bovengenoemde personen waren. Deze (voor)vragen zijn van belang om de experimenten met kiezersorganisatie in Dordrecht na de grondwetsherziening op waarde te kunnen schatten.

Vervolgens wordt in de navolgende hoofdstukken ingegaan op de experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisatie onder het nieuwe kiesstelsel – gekenmerkt door directe

²⁵ P. Kooij, ‘Een stad in verandering 1850-1900’ in: idem e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 37-65, aldaar 54-55.

verkiezingen gekoppeld aan het censuskiesrecht – tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 (hoofdstuk 2), de Tweede Kamerverkiezingen van 1850 (hoofdstuk 3) en de gemeenteraadsverkiezingen van 1851 (hoofdstuk 4). Onderzocht zal worden welke personen – onder andere de organisatoren en kandidaten – betrokken waren bij de kiesverenigingen, op wat voor manier de kandidaten werden afgevaardigd, en wat de sociaal-economische, culturele en politieke achtergronden van deze betrokken personen waren. Om te onderzoeken of er al sprake was van een gematigde cultuuromslag zal in deze hoofdstukken ook de wijze waarop de betrokken personen zichzelf al dan niet profileerden in het publieke debat en tijdens kiesvergaderingen onderzocht worden.

Om die cultuuromslag (of het gebrek daaraan) in te kleuren, zullen de aspecten van *politics of place* in de analyse impliciet aan de orde komen. Historicus Harm Kaal agendeert in zijn overzichtsartikel over verkiezingscultuur van 1848 tot de jaren 1980 het belang van onderzoek naar de lokale plaatsen waar politiek ontstond en waar over politiek werd gesproken. Hij kijkt daarbij naar mogelijke persoonlijke banden tussen vertegenwoordigers en het lokale electoraat, voor welk belang de vertegenwoordiger opkomt – het algemeen belang of lokale belangen – en als laatste naar de mate van (in)directe interactie tussen vertegenwoordigers en het lokale electoraat.²⁶ Dit zal ik ook doen voor de verkiezingen in Dordrecht van 1848, 1850 en 1851. Op basis van een analyse van deze jaren kan onderzocht worden in hoeverre er sprake was van continuïteit dan wel van een cultuuromslag ten opzichte van de verkiezingen in de jaren 1840.

Bij het onderzoek naar de politieke en maatschappelijke achtergronden van kandidaten en organisatoren in Dordrecht wordt deels aangesloten bij de methodiek die historicus Jan Hein Furnée heeft toegepast in zijn onderzoek naar het standsbesef en de stedelijke cultuur in Den Haag tussen de jaren 1850 en 1890.²⁷ Furnée onderzoekt hoe mensen uit de hogere en middenstanden in het negentiende-eeuwse Den Haag vormgaven aan hun onderlinge sociale verhoudingen.²⁸ Factoren die hij meeneemt zijn beroep, welstand en lidmaatschappen van verenigingen en genootschappen. Het onderzoek van Furnée laat zien hoezeer culturele ‘plaatsen van vertier’ zich verstrengelden met de lokale en soms zelfs landelijke politiek.²⁹ Integraal onderzoek naar de sociaal-economische, culturele en politieke verhoudingen van de

²⁶ H. Kaal, ‘Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s’, *European Review of History* 23:3 (2016) 486-507, aldaar 487-488.

²⁷ Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier*.

²⁸ *Ibidem*, 17.

²⁹ *Ibidem*, 18, 20-21.

Dordtse elite, kandidaten en de organisatoren van kiesvergaderingen zorgt ervoor dat een beter en completer beeld van de politieke ontwikkelingen rondom 1848 geschetst kan worden.

Bij de analyse van de verkiezingen wordt vooraleerst gebruikgemaakt van een krantenanalyse. Naast sporadisch gebruik van de landelijke dagbladen beschikbaar op Delpher, zal voornamelijk gebruik worden gemaakt van de *Dordrechtsche Courant* – het oudste dagblad van Dordrecht dat verslag deed van de verkiezingen ter plaatse. Om de verkiezingen in de jaren 1840 en de kandidaatstelling en de gebeurtenissen op de kiesvergaderingen tijdens en na 1848 in kaart te brengen, wordt aangesloten bij Van Veens methodiek in zijn onderzoek naar de kiesvergaderingen in 1848, waarbij hij een uitgebreide analyse van de verslaggeving in lokale en nationale dagbladen verrichte.³⁰ Deze manier van onderzoek doen is ook toegepast op het onderzoek naar de kiezersorganisatie rondom de verkiezing van Van Rosenthal in Arnhem in 1848 en zal ook in dit onderzoek centraal staan. De krant wordt geanalyseerd in de periode van 1840 tot en met 1851, waarbij zoektermen als ‘verkiezingen’, ‘kies-collegie’, ‘kiesvereniging’, ‘kandidaten’ en ‘kandidaatstelling’ worden gebruikt.

Met behulp van op de website van het Regionaal Archief Dordrecht beschikbare jaarboekjes voor Dordrecht uit de jaren 1840 en 1850, die informatie bevatten over leden van de gemeenteraad, het kiescollege en de Provinciale Staten, met behulp van op de website Dordtenazoeker (een door de lokale historica Erica van Dooremalen samengestelde databank van Dordt serieel archiefmateriaal),³¹ beschikbare gedigitaliseerde volkstellingen en adresboeken, en met behulp van ledenlijsten van diverse genootschappen – de herensociëteiten Amicitia, Harmonie en De Vrijheid, de Dordtse vrijmetselaarsloge La Flamboyante, het letterkundig genootschap Diversa, het kunstenaarsgenootschap Pictura en het Dordtse Nutsdepartement – zullen de sociaal-economische, culturele en politieke achtergronden van de personen betrokken bij de verkiezingen in de jaren voor én na 1848 inzichtelijk worden gemaakt. Amicitia, Harmonie en De Vrijheid waren in deze periode de meest voornaamste sociëteiten voor de politieke en maatschappelijke elite en middenklasse in Dordrecht. Hiervan, en van de andere genootschappen, zijn de ledenlijsten beschikbaar die de verstrengeling van de politieke en culturele elite inzichtelijk maken.³²

³⁰ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 250.

³¹ Dordtenazoeker, www.dordtenazoeker.nl (geraadpleegd op 11 maart 2022).

³² V. Sleebe, ‘Van elitevermaak tot massasport’, in: P. Kooij e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 323-349, aldaar 323-324.

Hoofdstuk 1: De geest van de oude Republiek tussen 1840 en 1848

De jaren 1840 worden in de historiografie gekenschetst als een periode van ‘economische malaise, hoge voedselprijzen en sociale onrust.’³³ Boogman ziet de jaren 1840 als een manifestatie van een onmiskenbare nationale identiteitscrisis die Nederland al sinds het herstel van de nationale onafhankelijkheid in 1813 in zijn greep hield. Vooral de periode tot 1848 stond volgens hem in het teken van ‘onzekerheid, halfslachtigheid, malaise en tenslotte zelfs defaitisme.’³⁴ De oorzaken achter de ‘sombere jaren veertig’ zouden gezocht kunnen worden in de stagnerende economische ontwikkelingen, het gebrek aan werkgelegenheid en als gevolg daarvan de toenemende armoede in het land.³⁵ Typerend voor de jaren 1840 is bovendien dat de constitutionele en parlementaire ontwikkeling zich in een duidelijke impasse bevond. Er was een brede roep om vernieuwing, maar onenigheid over welke vorm die moest krijgen.³⁶

De gewijzigde grondwet van 4 september 1840 en de inhuldiging van koning Willem II op 28 november in datzelfde jaar brachten voor de constitutionele en parlementaire ontwikkeling van het land geen grote veranderingen met zich mee.³⁷ Los van een paar constitutionele verbeterpunten – zoals bijvoorbeeld de invoering van strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid – bleef het kiesstelsel ongewijzigd. Men bleef daardoor hangen in het getrapte stelsel, waarbij een select aantal stemmers een kiescollege kozen en het kiescollege eens in de zoveel tijd gemeenteraadsleden (her)koos. De gemeenteraad vaardigde vervolgens leden naar de Provinciale Staten af die op hun beurt Tweede Kamerleden kozen.³⁸ Een openbaar kandidaatstellingsproces of proces van kiezersorganisatie ontbrak en stembiljetten werden thuis bezorgd en opgehaald. In dit hoofdstuk staan de vragen centraal welke personen deel uitmaakten van de stedelijke raad en het kiescollege in Dordrecht tussen de jaren 1840 en 1848, hoe het verkiezingsproces zich aldaar voltrok en wat de politieke, sociaal-economische en cultureel-maatschappelijke achtergronden van de personen in de stedelijke raad en het kiescollege waren.

Om de Dordtse politiek beter te begrijpen is het van belang om eerst kort de context te schetsen waarin de Dordtse ‘bestuurlijke elite’ zich in de jaren 1840 bevond. Dordrecht in de

³³ H. te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917’ in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2016) 109-194, aldaar 112.

³⁴ Boogman, *Rondom 1848*, 9.

³⁵ L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987) 26-27.

³⁶ Boogman, *Rondom 1848*, 9.

³⁷ *Ibidem*, 23.

³⁸ Zie voor een uitgebreide weergave van het verloop van de verkiezingen voor de Tweede Kamer door de Provinciale Staten: Blok, *Stemmen en kiezen*, 19-32.

eerste helft van de negentiende eeuw wordt door Kooij getypeerd als een ‘stad in het isolement’.³⁹ Met de exportindustrie was het bijna volledig afgelopen. In tegenstelling tot de periode voor de Franse tijd, was na 1813 de nijverheid gericht op het binnenland. De stad kende nog slechts twee grote scheepswerven. Daarnaast waren er slechts een paar bedrijven – met meer dan tien werknemers in dienst – die zich pas later in de eeuw echt zouden gaan profileren. De bedrijvigheid krabbelde met de jaren langzamerhand wel weer op. Vooral de scheepsbouw kreeg het met de oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) in 1824 erg druk. Vanaf 1833 tot 1851 werd de scheepsbouw zelfs vrijwel geheel beheerst door het bestaan van de NHM. De groei van de scheepsbouw in deze periode had een voortstuwend effect, wat de handel en de gehele nijverheidssector – die sterk samenhang met de scheepsbouw – ten goede kwam.⁴⁰ Ondanks dat de in Dordrecht gebouwde schepen de hele wereld bevoeren, verliep volgens Kooij het contact met de buitenwereld nog vooral via tussenpersonen zoals reders, houthandelaren, veerlieden en schippers. Ook de politiek kende dergelijke tussenpersonen in de vorm van de stedelijke raad, de burgemeester en de wethouders die contacten onderhielden met Den Haag en de inwoners van Dordrecht informeerden middels aankondigingen in de courant en aanplakbiljetten in de stad.⁴¹

Het gros van de inwoners van Dordrecht had vanwege de vereiste census weinig in de melk te brokkelen. De leden van de stedelijke raad, die inclusief burgemeester en wethouders uit 28 personen bestond, werden bovendien benoemd voor het leven. Enkel bij overlijden of aftreden werd door het kiescollege een nieuw raadslid gekozen. Om gekozen te kunnen worden in het kiescollege, dat in totaal uit 36 leden bestond, diende in 1840 een kandidaat minstens 105 gulden aan belasting te betalen. Leden werden voor negen jaar verkozen met de mogelijkheid tot herverkiezing. Om de drie jaar trad een derde af. De census voor de stemmers voor het kiescollege bedroeg 27 gulden.⁴² Dordrecht kende in de jaren 1840 net als veel andere steden een scherpe sociale kloof tussen het rijkere en armere gedeelte van de stad. Het was de Dordtse elite die – doordat ze voldoende belasting betaalde – de politieke lakens uitdeelde. Stand, inkomen én politieke invloed vielen daarbij voor een belangrijk deel samen.⁴³ In 1839 bestond

³⁹ P. Kooij, ‘Een stad in het isolement 1813-1850’ in: idem e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 13-36, aldaar 30-32.

⁴⁰ C. Koopmans, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Hilversum 1992) 175-180.

⁴¹ Kooij, ‘Een stad in het isolement 1813-1850’, 32.

⁴² Kooij, ‘Een stad in het isolement 1813-1850’, 17-18; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 33.

⁴³ V. Sleebé, ‘Rangen en standen’ in: P. Kooij e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000), 149-166, aldaar 149.

de stemgerechtigde bevolking in Dordrecht uit 905 personen, waarvan er 244 verkiesbaar waren voor het kiescollege. Slechts 4,31% en 1,16% van de totale Dordtse bevolking was daarmee stemgerechtigd respectievelijk verkiesbaar.⁴⁴

Regenten en koopmannen

Kijken we naar de samenstelling van de stedelijke raad en het kiescollege in de jaren 1840 dan vallen een aantal dingen op. Ten eerste blijft de gemiddelde leeftijd in de jaren 1840 – blijkens een vergelijking van de jaren 1840 en 1847 – grofweg hetzelfde en is deze in Dordrecht, met een gemiddelde leeftijd van 60 jaar in de stedelijke raad en 55 jaar in het kiescollege, relatief vergelijkbaar met de gemiddelden in andere steden (zie tabel 1.1).⁴⁵ Ten tweede wijkt de beroepssamenstelling van de raad en het kiescollege nauwelijks af van het algemene beeld dat al bekend is over andere plaatsen. Ondanks dat deze overal deels afhankelijk was van de eigenheid van de stad en de instellingen en bedrijven die daar gevestigd waren, zijn er veel gelijkenissen te trekken.⁴⁶ Net als elders namen ook in Dordrecht juristen een vooraanstaande plaats in binnen de raad en het kiescollege en waren degenen die zich bij de optekening van de adresboeken opgaven als particulier of rentenier goed vertegenwoordigd (zie tabel 1.3).⁴⁷ Daarnaast was het profiel van de Dordtse economie dat sterk was gericht op handel en scheepsbouw goed terug te zien in de lokale politiek. Zo was de in 1840 54-jarige Jan Schouten, afkomstig uit een familie van Dordtse scheepsbouwers en eigenaar van de grootste scheepswerf in Dordrecht, lid van zowel de stedelijke raad als het kiescollege.⁴⁸ De raad en het kiescollege kenden daarnaast veel koopmannen en hout- en graanhandelaren, zoals de in 1840 51-jarige steenrijke graanhandelaar Adriaan Vos van Hagestein en de succesvolle houthandelaar Johannes van Dorsser.⁴⁹

⁴⁴ Blok, *Stemmen en kiezen*, 297.

⁴⁵ Voor de gemiddelde leeftijd van het kiescollege in de jaren 1840 en 1847 is uitgegaan van dezelfde gegevens. Blok komt ook tot deze gemiddelden op basis van een analyse van een aantal steden. Hoewel weinig representatief voor heel Nederland vertoont Dordrecht geen afwijkingen. Zie hiervoor: Blok, *Stemmen en kiezen*, 139, 152.

⁴⁶ Blok, *Stemmen en kiezen*, 139-140.

⁴⁷ Ibidem, 141.

⁴⁸ Kooij, 'Een stad in het isolement 1813-1850', 31-32; Biografie van Jan Schouten, Regionaalarchiefdordrecht.nl, <https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/biografisch-woordenboek/jan-schouten/> (geraadpleegd op 22 februari 2022); ; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, p. 32-33.

⁴⁹ Kooij, 'Een stad in verandering 1850-1900', 55; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, p. 32-33; RAD, Gemeente Dordrecht, 1851-2002 (6), Registers van panden met vermelding van de hoofdbewoner en zijn beroep in de wijken A-E, inv.nr. 7286 (1835-1866), op Dordtenazoeker, www.dordtenazoeker.nl (geraadpleegd op 14 maart 2022).

Een derde kenmerk was de sterke vertegenwoordiging van oude Dordtse regentenfamilies uit de tijd van de Republiek in de stedelijke raad. Omdat raadsleden voor het leven werden gekozen en in principe alleen aftraden bij overlijden of bij een vertrek uit de stad, zaten de meeste raadsleden in de jaren 1840 al jarenlang op hun positie. In 1840 zat een derde van de raad er al sinds de jaren 1820 of eerder (zie tabel 1.1). Vaak waren dit leden of gelieerden van Dordtse regentenfamilies, met namen als Beelaerts, Stoop en Van den Santheuvel. De 71-jarige rentenier Hermanus Hoog, vroeger actief als advocaat en rechter, was gehuwd met Maria de Witt – de laatste afstammeling van de bekende staatsman Johan de Witt. Hoog zat ook al sinds 1818 in de Provinciale Staten van Zuid-Holland.⁵⁰

Ook de Repelaers waren een bekend regentengeslacht dat goed vertegenwoordigd was in de raad. In 1840 was de 74-jarige Paulus Repelaer van Spijkenisse al zestien jaar lang wethouder van Dordrecht en zat hij al sinds 1816 in de stedelijke raad. Eerder was hij ook burgemeester.⁵¹ Paulus was de oom van de 44-jarige Ocker Repelaer van Molenaarsgraaf die eveneens in de raad zat.⁵² De 71-jarige burgemeester, Jacobus Jantzon van Erffrenten van Capelle, zat ook sinds 1816 in de raad (zie tabel 1.1). De post van gemeentesecretaris, vervuld door Servaas Lotsy, was bovendien al sinds 1816 ongewijzigd gebleven.⁵³ Ook de plaatselijke ‘mediatycoon’, drukker en uitgever van de *Dordrechtsche Courant*, de 61-jarige Adolph Blussé van Oud-Alblas maakte onderdeel uit van de stedelijke raad.⁵⁴ Toen hij overleed in 1846 bleef de *Dordrechtsche Courant* in de familie en werd hij in de raad bij de verkiezingen ‘opgevolgd’ door zijn broer, de 60-jarige boekhandelaar Pieter Blussé van Zuidland (zie tabellen 1.1 en 1.2).⁵⁵ Het establishment zat aldus stevig in het zadel.

Als we de bevindingen van de jaren 1840 en 1847 naast elkaar leggen en de samenstellingen van de raad en het kiescollege in die jaren met elkaar vergelijken (zie de tabellen 1.1 en 1.3), valt op te merken dat er sprake was van een grote continuïteit: veel dezelfde achternamen en beroepen. Dit is te verklaren door drie verkiezingspraktijken: openstaande vacatures voor de stedelijke raad of het kiescollege werden in veel gevallen – weliswaar na

⁵⁰ W. Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783* (Dordrecht 2018) 65; Biografie van Hermanus Hoog, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09llt74cul/h_p_hoog (geraadpleegd op 23 februari 2022).

⁵¹ Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 65.

⁵² Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 64, 70; Biografie van Jhr. Mr. O. Repelaer van Molenaarsgraaf, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09llsr6hx7/o_repelaer_van_molenaarsgraaf (geraadpleegd op 23 februari 2022).

⁵³ J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht. Deel I* (Dordrecht 1931), 244; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, Leden van de raad, p. 32.

⁵⁴ A. Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Den Haag 2000) 289.

⁵⁵ Publicatie. Burgemeester en wethouders der stad Dordrecht., *Dordrechtsche Courant* (19 september 1846).

verkiezing – opgevuld door familieleden, herverkiezingen van aftredende leden in de kiescolleges waren eerder regel dan uitzondering en raadsleden en ook afgevaardigden voor de Provinciale Staten werden voornamelijk binnen eigen kring – dus vanuit de kiescolleges of de raad – verkozen.⁵⁶ Voor buitenstaanders was het daardoor lastig om binnen te komen. Nieuwkomers behoorden bovendien vrijwel altijd tot het establishment.⁵⁷ De bestuurlijke elite zorgde er op deze manieren voor dat politieke macht grotendeels binnen eigen kring bleef. Het gebrek aan verandering was een teken van de beperkte interesse in de politiek in het algemeen en een algeheel gebrek aan enthousiasme voor – en wellicht ook vertrouwen in – de verkiezingen in het bijzonder.⁵⁸

Hardnekkige familiebanden

De praktijk van de verkiezingen verliep ieder jaar volgens een vast stramien, waarbij in het geval van openstaande vacatures voor de stedelijke raad of het kiescollege of vanwege periodieke verkiezingen van een derde van het kiescollege in september zou worden gestemd. Het was gebruikelijk dat eind augustus een aankondiging voor de aanstaande verkiezingen in de *Dordrechtsche Courant* verscheen, waarmee aan de stemgerechtigden duidelijk werd gemaakt dat er weer gestemd kon worden. De burgemeester en de wethouders maakten de uitslagen met aanplakbiljetten en berichtgevingen in de *Courant* voor de inwoners van Dordrecht inzichtelijk.⁵⁹ Zo brachten bijvoorbeeld de burgemeester en de wethouders op donderdag 26 augustus 1841 de ingezetenen van Dordrecht ter kennis dat:

... dien ten gevolge, op den 30 dezer maand Augustus, aan de huizen der stemgeregtigden, stembiljetten ter invulling zullen worden rondgebracht, om daarbij hunne stemmen uit te brengen op twee personen tot kiezers, ter vervulling van de vacatures, welke in het kiescollege ontstaan zijn, door het overlijden van de heeren Anthonij Kist, en Johan Pieter de Joncheere; - welke nieuwe kiezers gekozen zullen moeten worden, uit eene bij de stembiljetten te voegen naamlijst van de zoodanigen die de vereischten bezitten om tot kiezers te kunnen worden benoemd.⁶⁰

⁵⁶ Blok, *Stemmen en kiezen*, 137.

⁵⁷ Kooij, 'Een stad in verandering 1850-1900', 55

⁵⁸ Blok spreekt in dat verband ook over de staatsinstellingen en het kiesstelsel dat in hoge mate 'uitdoving van den volksgeest' tot gevolg had. Zie hiervoor: Blok, *Stemmen en kiezen*, 145-146.

⁵⁹ Onvolledige processen-verbaal van stemopeningen en het gebrek aan notulen en ander materiaal duidde volgens Blok erop dat 'men minder belang stelde in het representatieve element van de verkiezingen dan in het resultaat ervan.' Zie hiervoor: Blok, *Stemmen en kiezen*, 128.

⁶⁰ 'Publicatie. Burgemeester en wethouders der Stad Dordrecht.', *Dordrechtsche Courant* (26 augustus 1841).

Het gemeentebestuur vertrouwde erop dat iedere stemgerechtigde alleen het oog zou laten vallen op ‘dezulken, welke door braafheid en kunde, op de achting hunner medeburgers, de billijkste aanspraak hebben.’⁶¹ Toch werd in de jaren 1840 acht van de dertien keer een opengevallen vacature na verkiezing ingevuld door een familielid van de overledene.⁶² Zo maakte het stedelijk bestuur zaterdag 18 september 1841 bekend dat de openstaande vacature, wegens het overlijden van de 84-jarige Johan de Joncheere, na verkiezing voortaan werd ingevuld door zijn 40-jarige zoon en tevens zeepfabrikant Nicolaas de Joncheere.⁶³ In hetzelfde jaar werd Huibert den Bandt, wegens zijn overlijden, in de stedelijke raad vervangen door zijn 44-jarige kleinzoon Abraham den Bandt.⁶⁴ De één jaar jongere broer van Abraham, Johannes den Bandt, maakte op dat moment al deel uit van het kiescollege dat de raadsleden koos.⁶⁵

De praktijk van het kiezen en opvolgen van familieleden is in de gehele jaren veertig waarneembaar. In 1842 werd de openstaande vacature voor het kiescollege, ontstaan door het overlijden van Johannes Jansse, ingevuld door Hendrik Johannes Jansse.⁶⁶ Een jaar later gebeurde hetzelfde toen de 39-jarige Jodocus Roodenburg tot kiezer werd gekozen ter vervanging van zijn op 79-jarige leeftijd overleden vader, Jan Roodenburg.⁶⁷ In de stedelijke raad zat op de moment ook zijn broer, Leendert Roodenburg.⁶⁸ Beiden waren in Dordrecht werkzaam als graanhandelaar.⁶⁹ Zoals eerder besproken bleef ook bij de familie Blussé op deze manier de politieke macht in de familie – in 1846 werd met het overlijden van Adolph Blussé van Oud-Albas diens positie in de raad overgenomen door zijn broer, Pieter Blussé van

⁶¹ Ibidem.

⁶² Vergelijk RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, p. 32-33 met RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, p. 65-66.

⁶³ ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders der Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (18 september 1841); RAD, Gemeente Dordrecht, 1851-2002 (6), Registers van panden met vermelding van de hoofdbewoner en zijn beroep in de wijken A-E, inv.nr. 7285 (1835-1866), op Dordtenazoeker, www.dordtenazoeker.nl, (geraadpleegd op 14 maart 2022); Genealogie, Johan Pieter de Joncheere 1757-1841, Genealogieonline.nl, <https://www.genealogieonline.nl/en/geslachtslijst-familie-lcls-en-lclsz/18424.php> (geraadpleegd op 24 februari 2022).

⁶⁴ ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders de Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (7 oktober 1841).

⁶⁵ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1841, inv.nr. 62352, *Jaarboekje voor Dordrecht 1841*. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 27; Genealogie, Johannes den Bandt 1764-1810, Genealogieonline.nl, <https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-jonk-richter/118544.php> (geraadpleegd op 24 februari 2022).

⁶⁶ ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders de Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (1 oktober 1842).

⁶⁷ ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders de Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (30 september (1843);

⁶⁸ Zie tabel 1.2 Samenstelling stedelijke raad 1847; Genealogie, Jan Roodenburg 1764-1842, Genealogieonline.nl, <https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-schapekoppen/138488.php> (geraadpleegd op 24 februari 2022).

⁶⁹ RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*, p. 6 en 66.

Zuidland.⁷⁰ De continuïteit is goed terug te zien aan het gebrek aan nieuwe achternamen in het kiescollege, vergeleken met de doorgevoerde mutaties: in 1847 zijn slechts drie nieuwe achternamen waarneembaar ten opzichte van 1840, terwijl het kiescollege in die periode in ieder geval zeven nieuwe personen verwelkomde.⁷¹

Een ander patroon dat bijdroeg aan het gebrek aan verandering in de samenstelling van het kiescollege was dat de periodieke (her)verkiezingen maar nauwelijks tot een andere samenstelling van het kiescollege leidden. In de onderzochte jaren werden uitgezonderd het jaar 1845 – afgezien van de invulling van door sterfte opengevallen vacatures – alle personen die aftraden opnieuw verkozen tot kiezer in het kiescollege.⁷² Met de periodieke verkiezingen in het jaar 1845 – toen de verkiezingen in Nederland meer in de belangstelling kwamen te staan en het kiesstelsel onderwerp van liberale kritiek werd⁷³ – vond er één mutatie plaats met de komst van de 40-jarige uit Alblasterdam afkomstige koopman Jacob van Wageningen.⁷⁴ Het zou een kleine liberale opleving geweest kunnen zijn, maar dat blijft speculeren. Van Wageningen zelf was na 1845 geen lid van de Amstelsociëteit, de beweging die in diverse steden het liberalisme poogde te verspreiden. Florent van Wageningen – een indirect familielid van Jacob – was vanaf 1848 wél lid van de Amstelsociëteit.⁷⁵

Ook de overlap tussen het kiescollege en de stedelijke raad – zowel in 1840 als in 1847 zaten zestien raadsleden ook in het kiescollege – en met de afgevaardigden voor de Provinciale Staten van Zuid-Holland – Adriaan van der Linden, Hermanus Hoog en Pieter van Emmichoven, – die allen afkomstig waren uit de stedelijke raad, draagt bij aan het beeld van continuïteit van de Dordtse bestuurlijke elite in de jaren 1840.⁷⁶ De analyse van het gemeentelijk bestuur en de verkiezingen tussen de jaren 1840 en 1847 laat al met al een erg statisch beeld zien. De Dordtse bestuurlijke elite had in de eerste helft van de negentiende eeuw

⁷⁰ ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders de Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (22 augustus 1846); Genealogie, Adolph Blussé van Oud-Alblas 1779-1846, Genealogieonline.nl, <https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-blusse-uit-dordrecht/111716.php> (geraadpleegd op 24 februari 2022).

⁷¹ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 33; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 66.

⁷² ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders de Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (1 oktober 1842).

⁷³ Blok, *Stemmen en kiezen*, 141.

⁷⁴ ‘Publicatie. Burgemeester en wethouders de Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (18 september 1845); RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*, p. 20.

⁷⁵ Von Santen, ‘De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’, 137.

⁷⁶ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, p. 32-33; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, p. 65-66.

in wezen een exclusief en bijna oligarchisch karakter, waarbij familiebanden van groot belang waren. Naast familiebanden speelden cultureel-maatschappelijke banden een belangrijke rol bij het – al dan niet doelbewust – instandhouden van het establishment.

Cultureel-maatschappelijke kringen

De bestuurlijke elite was erg actief binnen de Dordtse sociëteiten, muziek- en letterkundige verenigingen en liefdadigheidsinstellingen. Er was sprake van een innige verstrengeling van het politieke en cultureel-maatschappelijke leven. Een belangrijke plaats in het culturele leven in de negentiende eeuw werd ingenomen door de herensociëteiten. Amicitia, Harmonie en De Vrijheid waren hiervan de drie belangrijkste sociëteiten en waren ontmoetingsplaatsen voor de elite of de middenklasse.⁷⁷ De Vrijheid schijnt volgens een krantenartikel uit 1901 in 1743 gesticht te zijn en zou daarmee de eerste sociëteit in Dordrecht zijn geweest. De eerste bekende ledenlijst begint echter vanaf 1804.⁷⁸ Van Harmonie is bekend dat ze werd opgericht in de Franse tijd, in 1796 om precies te zijn. Harmonie had van oorsprong een patriottische inslag, terwijl Amicitia, vermoedelijk opgericht rond 1783, meer het prinsgezinde deel van de Dordtse elite vertegenwoordigde.⁷⁹ Amicitia was door het hanteren van een strenge ballotage ook de meest exclusieve, met een ledental van 52 in 1831 en 60 in 1883. De Vrijheid was ruim de grootste met 228 leden in 1857.⁸⁰ Daarnaast bestond er een vierde sociëteit die vermoedelijk werd opgericht rond 1800, De Vriendschap, die vooral bestemd was voor de middengroepen.⁸¹

Ondanks het lage ledental was Amicitia ruim vertegenwoordigd in de stedelijke raad tussen 1840 en 1847. Het aantal raadsleden dat lid was van Amicitia bleef stabiel op zestien en dat van Harmonie op negentien en achttien. Het aantal raadsleden dat lid was van het veel grotere De Vrijheid schommelde echter tussen de vier en zes leden (zie tabel 1.3). De exclusiviteit van Amicitia was bovendien goed terug te zien in de sociaal-economische achtergronden van de verschillende raadsleden en kiezers. Iedereen in de stedelijke raad en het kiescollege in 1840 en 1847 die zich opgaf als particulier dan wel rentenier bleek lid te zijn van Amicitia – zo waren bijvoorbeeld Ocker Repelaer van Molenaarsgraaf, Paulus Repelaer van Spijkenisse en Hermanus Hoog allen lid van Amicitia.⁸² Harmonie was in alle beroepsgeledingen – de particulieren en renteniers uitgezonderd – eveneens goed vertegenwoordigd (zie tabel 1.3). Het minder goed vertegenwoordigde De Vrijheid kende in de

⁷⁷ Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 38, 40.

⁷⁸ 'Sociëteit de Vrijheid.', *Dordrechtsche Courant* (16 juli 1910).

⁷⁹ Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 38, 108.

⁸⁰ Slebbe, 'Van elitevermaak tot massasport', 323.

⁸¹ *Ibidem*, 323-324.

⁸² Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 64-65, 70.

stedelijke raad en in het kiescollege in dezelfde periode relatief gezien meer koopmannen, ambachtslieden en winkeliers (zie tabel 1.3). De zeepzieder Johannes den Bandt en de koopman Jacobus de Voogd – allebei in 1840 en 1847 actief in het kiescollege – waren bijvoorbeeld lid van De Vrijheid.⁸³ De verschillen waren echter niet altijd zo zwart-wit. Johannes den Bandt was bijvoorbeeld ook als commissaris actief bij Amicitia.⁸⁴ Dubbellidmaatschappen waren aan de orde van de dag. Adriaan Vos van Hagestein was zelfs lid van zowel De Vrijheid, Amicitia alsook Harmonie.⁸⁵

Een speciale plaats in het cultureel-maatschappelijke leven van Dordrecht werd ingenomen door de vrijmetselaarsloge La Flamboyante, waarin veel voorname en tevens politiek actieve families zich vertegenwoordigd zagen. Het waren veelal koopmannen en handelaren en in mindere mate ook ambtenaren en personen uit de rechterlijke macht die in de loge te vinden waren (zie tabel 1.3). Zo waren kantonrechter Cornelis Stoop, koopman Jacob Vriesendorp en graanhandelaar Adriaan Vos van Hagestein naast raadslid ook als vrijmetselaar actief (zie tabel 1.1).⁸⁶ De oprichter van de loge was de invloedrijke Jan Schouten, die in der tijd zelfs banden met Prins Frederik onderhield. Schouten zou voor zijn inzet voor de Dordtse samenleving uiteindelijk benoemd worden tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.⁸⁷ De loge kende in de beginjaren van de oprichting in 1812 qua leden een grote overlap met de sociëteit Amicitia. Onder de oprichters en de eerste negen leden waren er maar liefst vijf lid van Amicitia: Jan Schouten, Gerard Mauritz, Jacob Armstrong, Anthony Kist en Cornelis Stoop. Allen maakte ze in de jaren 1840 ook onderdeel uit van het stedelijk bestuur – Schouten, Kist en Stoop in de raad en Maurits en Armstrong in het kiescollege (zie tabel 1.1).⁸⁸ De loge had in de jaren 1840 bovendien een aanzienlijk aandeel in het aantal leden dat zitting nam in de stedelijke raad. Vanaf 1851 tot 1891 zou dit alleen nog maar verder toenemen.⁸⁹

⁸³ RAD, Sociëteit 'De Vrijheid' (51), Ledenlijsten, inv.nr. 12, 13, Ledenlijst 1812, 1860, p. 146; RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*, p. 64, 68.

⁸⁴ Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 96.

⁸⁵ RAD, Sociëteit 'Amicitia' (339), Reglement, inv.nr. 1, Ledenlijst 1831, p. 16; RAD, Sociëteit 'De Vrijheid' (51), Ledenlijsten, inv.nr. 12, 13, Ledenlijst 1812, 1860, p. 146, 26; RAD, Sociëteit 'Amicitia' (339), Sociëteit 'De Harmonie', Notulen van de bestuursvergaderingen 1796-1839, inv.nr. 13, p. 156.

⁸⁶ Haagse Vrijmetselarij Museum (hierna: HVM), Vrijmetselaarsloge La Flamboyante te Dordrecht, Ledenlijsten, Jaren 1814-1858.

⁸⁷ T.J. de Bruijn, 'Vrijmetselaarsloge La Flamboyante twee eeuwen jong' in: *Oud-Dordrecht. Tijdschrift van de historische vereniging oud-Dordrecht* 30:3 (2012) 243-252, aldaar 247.

⁸⁸ Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 75; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 66.

⁸⁹ T.J. De Bruijn en P. Schotel, *175 jaar loge „La Flamboyante”*. *De geschiedenis van een Dordtse vrijmetselaarsloge* (Dordrecht 1987) 4-5.

Naast de algemene sociëteiten en de vrijmetselaarsloge waren er ook kunstzinnige en letterkundige verenigingen waar een groot deel van de bestuurlijke elite te vinden was. Zo was er bijvoorbeeld het letterkundig genootschap *Diversa sed Una*. Het genootschap werd op 9 april 1816 met een plechtige inwijding opgericht in het Hof van Holland aan het Kromhout. De in 1816 38-jarige Johannes Kisselius, die vanaf 1832 ook plaats zou nemen in de stedelijke raad, was één van de oprichters van het genootschap. Onder het gezelschap dat bij de oprichting aanwezig was, bevond zich ook de destijds 30-jarige Anthony Kist die vanaf 1830 verkozen werd tot raadslid.⁹⁰ Ook Jan Schouten was lid en binnen het genootschap actief als een begenadigd dichter. Zo klonken bij de inwijding in 1816 de dichterlijke woorden van Schouten en hield hij een jaar later een lofzang voor zijn loge genaamd *De Vrijmetselarij*.⁹¹ Kijken we naar de ledenaantallen in het stedelijk bestuur dan mag *Diversa* een succes genoemd worden. In 1840 waren maar liefst 26 leden van de raad lid van het genootschap. Deze aantallen waren niet anders voor het kiescollege en de jaren daarna. Het kunstenaarsgenootschap *Pictura* dat sinds 1774 bestond, was minder groot en kende slechts een klein aantal leden dat deel uitmaakten van het stedelijk bestuur (zie tabel 2.1). Daarnaast bestonden nog andere kunstzinnige verenigingen als *Kunstmin* en diverse zangverenigingen waar de Dordtse elite zich konden uitleven. Het algehele beeld van deze verenigingen genootschappen is duidelijk – het waren voornamelijk ontmoetingsplaatsen voor hoog aangeschreven lieden.⁹²

De bovenklasse was echter niet alleen naar binnen gekeerd. Naast vermaak probeerde de bestuurlijke elite ook het goede te doen voor de maatschappij. Op 16 mei 1790 werd hiervoor het Dordtse Nutsdepartement opgericht dat, vooral middels het verbeteren van het onderwijs, het doel had ‘het volk te verheffen uit de geestelijke armoede en het volksgeluk te bevorderen.’⁹³ Het departement had in 1852 117 leden, waarvan een aanzienlijk deel ook onderdeel uitmaakte van de bestuurlijke elite.⁹⁴ Vrijwel iedereen die in 1840 en 1847 in de stedelijke raad of het kiescollege zaten, was lid van het Nutsdepartement. In 1840 waren er slechts vier – de raad en het kiescollege samen genomen – die geen lid waren. In 1847 was dit aantal iets gestegen, naar twaalf (zie tabel 2.1). Onder de leden in het stedelijk bestuur waren er ook een aantal die bestuurlijke posities innamen binnen het Nutsdepartement. Zo was Hendrik Brunner, die

⁹⁰ W. de Leur, ‘Twee eeuwen *Diversa sed Una*’ in: T. Okkerse e.a., *Divers Dordrecht. Verhalen over de stad* (Dordrecht 2016) 11-22, aldaar 14-15.

⁹¹ N. Veldhorst, ‘Het culturele leven’ in: P. Kooij e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 351-377, aldaar 351-352.

⁹² Veldhorst, ‘Het culturele leven’, 362.

⁹³ D. Valten, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Een departement in praktijk: Dordrecht als voorbeeld* (1982) 5.

⁹⁴ *Ibidem*, 6.

gedurende de jaren 1840 kiezer was, meerdere malen voorzitter van het departement. Otto 't Hooft, die eveneens in het kiescollege zat, was naast Brunner in dezelfde periode secretaris.⁹⁵ In totaal oefenden tussen 1840 en 1847 zeven personen van het stedelijk bestuur functies uit binnen het departement.⁹⁶

Eindstand kan geconcludeerd worden dat de Dordtse bestuurlijke elite – mede door de gehanteerde verkiezingspraktijken en de verstrengeling tussen het politieke en cultureel-maatschappelijke leven – in ieder geval tot 1848 de dienst kon blijven uitmaken. Kijken we naar de continuïteit en de hardnekkigheid van het stedelijk bestuur dan kan niet anders gezegd worden dan dat de geest van het ancien régime nog ten dele rondwaarde binnen de bestuurlijke elite. Aan het einde van de jaren 1840 zagen de Dordtenaren zich echter geconfronteerd met de moderne tijd. Naast een snel transformerende infrastructuur en een op stoom komende economie zouden er na de grondwetsherziening van 1848 directe en open verkiezingen voor de Tweede Kamer en de gemeenteraad plaatsvinden.⁹⁷ Hoe dat in het kiesdistrict Dordrecht zou gaan verlopen en in hoeverre de Dordtse elite zijn greep al dan niet wist te behouden op de verkiezingen en de verkiezingsuitslagen staat in de volgende hoofdstukken centraal.

⁹⁵ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Plaatselijke besturen, Kiezers en Nutsdepartement, p. 33, 93; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, Kiezers en Nutsdepartement, p. 66, 137.

⁹⁶ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*. Nutsdepartement, p. 33, 93; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Nutsdepartement, p. 66, 137.

⁹⁷ Kooij, 'Een stad in verandering 1850-1900', 37, 54.

Hoofdstuk 2: Het ‘wonderjaar 1848’

Wij treden een nieuw tijdperk in en wij moeten nu ook nieuwe begrippen aannemen. De uitoefening onzer staatkundige regten wordt een dure pligt. Allen die het wel meenen met het vaderland, moeten zich aansluiten en trachten door voorafgaand onderling overleg het eens te worden omtrent de personen, waardoor zij verlangen zich vertegenwoordigd te zien. Diergelijke vereenigingen zijn, wel is waar, aan onzen landaard vreemd, maar niettemin veroorloofd, ja thans zelfs pligtmatic.⁹⁸

Met bovenstaand bericht werd op 26 oktober 1848 door de redactie van de *Dordrechtse Courant* vooruitgekeken naar het nieuwe tijdperk en naar de aanstaande verkiezingen die op 30 november 1848 van start zouden gaan. Net als in veel andere dagbladen intensiverde vanaf de tweede helft van oktober het publieke debat in de *Dordrechtse Courant* aanzienlijk. Anders dan in de jaren 1840 werd er nu volop en veelvuldig gediscussieerd over de organisatie van de aanstaande verkiezingen. Ook van de nieuwe kiesvergaderingen werd uitgebreid verslag gedaan. Dagbladen hielden zich gedurende het najaar 1848 sterk bezig met de vraag hoe de verkiezingen zo ordentelijk mogelijk konden plaatsvinden. Uit angst voor wanordelijkheden werd veelal gewezen op het gevaar van ‘stemmenversnippering’. De revoluties in het buitenland, de herinnering aan de politieke instabiliteit gedurende de Patriottentijd- en Bataafse en de cultuur van eensgezindheid in de eerste helft van de negentiende eeuw waren hier debet aan.⁹⁹

In de dagbladen werd daarom door redacties en via – veelal anonieme – ingezonden stukken opgeroepen tot ‘vereeniging’ en ‘eenstemmigheid’. Neem bijvoorbeeld een ingezonden stuk van een onbekende auteur in de *Opregte Haarlemsche Courant* van 13 oktober 1848: ‘‘Vereenigt u, want eendragt maakt magt, verdeeldheid verzwakt.’’¹⁰⁰ Daarnaast benadrukten dagbladen veelal de onafhankelijkheid van de kiezers en waren sommige dagbladen huiverig om actief kiesvergaderingen te promoten – soms ook uit de angst dat dit afbreuk zou doen aan de vrije keuze van kiesgerechtigden.¹⁰¹ Het publieke debat in aanloop naar de verkiezingen roept de vraag op in hoeverre de angsten die dagbladen benoemden uit zouden komen en hoe de kandidaatstelling en de verkiezingen zich in 1848 daadwerkelijk hebben ontvouwd. Welke personen waren de drijvende kracht achter deze verkiezingen? Zou het gevaar van

⁹⁸ ‘Verkiezingen voor de beide kamers der Staten-Generaal’, *Dordrechtse Courant* (26 oktober 1848).

⁹⁹ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 256.

¹⁰⁰ ‘Ingezonden: Waarde landgenooten en medeburgers’, *Opregte Haarlemsche Courant* (13 oktober 1848).

¹⁰¹ Kiezersvereenigingen en candidaatschappen’, *Arnhemsche Courant* (5 november 1848); Zie ook: Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 259.

stemmenversnippering zich in kiesdistrict Dordrecht voordoen? Wist de Dordtse elite zijn greep op de verkiezingen te behouden? En, vestigden de kiesgerechtigden zich na voorafgaand onderling overleg op één gevestigde kandidaat? Deze vragen staan in dit hoofdstuk centraal.

Partijschappen en stemmenversnippering

In de aankondiging van de verkiezingen op 26 oktober – waar dit hoofdstuk mee opende – wees de redactie van de *Dordrechtsche Courant*, die na het overlijden van Adolph Blussé van Oud-Alblas in 1846 werd voortgezet door zijn 33-jarige zoon Adolph Blussé, op de ‘pligtmatige’ noodzaak tot vereniging.¹⁰² Maar, ‘wij willen geene partijschappen aanraden of aanmoedigen, maar alleen dat men zich, welke beginselen men ook aanleve, tracht te vereenigen op personen, die aan de noodige kennis van hetgeen de maatschappij behoeft een onafhankelijk karakter paren, dat onverzettelijk is in het bevorderen van het algemeen belang en niet plooit voor persoonlijke bedenkingen. ’s Lands welzijn te bevorderen zal toch wel het eerste beginsel zijn van alle burgers, al is het, dat men omtrent de middelen ter bereiking van dit doel mogt verschillen.’¹⁰³

In dezelfde editie kondigden de burgemeester en wethouders aan dat ingevolge artikel 2 van het voorlopige kiesreglement de ‘opgemaakte lijst der kiesgeregtigden van heden af ter inzage van het publiek zal liggen, met uitnoodiging van de belanghebbenden, om hunne bezwaren tegen dezelve binnen acht dagen in geschrift, vrij van zegel, bij het plaatselijk bestuur in te dienen’. De vereiste census om tot kiezer te worden benoemd – naast het leeftijdsvereiste van 25 jaar – bedroeg 105 gulden, waarmee het totaal aantal kiesgerechtigden uitkwam op slechts 707, wat een stuk minder was dan het aantal stemgerechtigden (905) voor het kiescollege in Dordrecht in 1840.¹⁰⁴

Het is belangrijk om daarbij te vermelden dat het kabinet in aanloop naar de verkiezingen had besloten dat eenmalig het stemrecht werd verleend aan hen die onder het oude kiesstelsel verkiesbaar waren voor het kiescollege en de stedelijke raad én aan hen die stemgerechtigd waren op het platteland. Dat maakte dat het electoraat anders was dan in de jaren voorheen.¹⁰⁵ Van een uitbreiding van het kiesrecht in de zin van absolute aantallen kiezers was echter geen sprake. Wel is het zo dat kiezers door de opheffing van getrapte verkiezingen

¹⁰² Biografie van Mr. A. Blussé, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09lky9liyx/a_blusse (geraadpleegd op 5 februari 2022).

¹⁰³ ‘Verkiezingen voor de beide kamers der Staten-Generaal’, *Dordrechtsche Courant* (26 oktober 1848).

¹⁰⁴ ‘Afkondiging’, *Dordrechtsche Courant* (26 oktober 1848).

¹⁰⁵ Blok, *Stemmen en kiezen*, 240.

en de invoering van het directe kiesrecht meer invloed konden uitoefenen op de afvaardiging voor de Tweede Kamer.

Het valt op te merken dat sommige kiesgerechtigden niet lichtzinnig omgingen met het pas verworven directe kiesrecht, getuige een anonieme ingezonden oproep van 28 oktober in de *Dordrechtsche Courant*. De kiesgerechtigden werden opgeroepen om zich niet te laten ‘leiden door bijzondere inzichten en bedoelingen; maar brengt uwe keuze uit, niet geleid door vrees of eigen belang, niet met het oog op personen, maar op de zaak, welke het gelden zal – het welzijn des vaderlands.’¹⁰⁶ De nadruk op het algemeen belang was bij uitstek onderdeel van het Thorbeckiaanse gedachtegoed, waarin geen plek was voor eigen materiële of lokale belangen.¹⁰⁷

De *Dordrechtsche Courant* sprak zich zelf ook regelmatig uit voor de ideeën van Thorbecke en de andere liberalen. Belangrijk om daarbij te vermelden is dat ook de liberalen onderling verdeeld waren in een duidelijke tegenstelling tussen de liberalen van de Amstelsociëteit enerzijds en Thorbeckianen anderzijds. Thorbeckianen stonden voor de zelfstandigheid van de liberale kiesvergaderingen in elk district, in tegenstelling tot de liberalen van de Amstelsociëteit die een gecentraliseerde verkiezingscampagne op poten probeerden te zetten.¹⁰⁸ Wellicht uit de eerder benoemde angst voor stemmenversnippering en partijschappen werd op vrijdag 3 november in de *Dordrechtsche Courant* een anoniem ingezonden oproep tot vereniging en openbaarheid afgedrukt. De inzender van het stuk verwees daarbij vermoedelijk naar de activiteiten van de Amstelsociëteit en de liberale successen in een aantal kiescolleges in het land vanaf 1845:

Want zonder deze zijn geene gewenschte uitkomsten denkbaar. De stemmen zullen zich versnipperen, en er zal eindelijk moeten gekozen worden tusschen twee personen, die of door die versnippering of door kuiperijen van dezulken, die in het geheim werken, eene kleine betrekkelijke meerderheid hebben verkregen; personen die, ofschoon later door de meerderheid gekozen, inderdaad het volk *niet* zullen vertegenwoordigen, omdat zij niet door de meerderheid begeerd zijn. En wat door vereeniging en openbaarheid, zelfs bij een gebrekkig stelsel, bereikbaar is, dit hebben de uitkomsten der laatste drie jaren bij de keuzen van kiezers in vele steden voldingend aangetoond.¹⁰⁹

¹⁰⁶ ‘De verkiezingen. (Ingezonden.)’, *Dordrechtsche Courant* (28 oktober 1848).

¹⁰⁷ Te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917’, 115.

¹⁰⁸ Boogman, *Rondom 1848*, 72.

¹⁰⁹ Blok, *Stemmen en kiezen*, 141; ‘De aanstaande Verkiezingen. (Ingezonden.)’, *Dordrechtsche Courant* (9 november 1848).

Uitsluiting en tweedracht in Het Hof van Holland

Net als de *Dordrechtsche Courant* was het binnen de Dordtse bestuurlijke elite voor sommigen er allerzins aan te doen om stemmenversnippering te voorkomen. Op 14 november verscheen op de voorpagina van de *Dordrechtsche Courant* een oproep van de invloedrijke scheepswerfeigenaar Jan Schouten – die zoals we in hoofdstuk 1 zagen oprichter van de vrijmetselaarsloge was, lid van zowel de stedelijke raad als het kiescollege was en ook lid van Amicitia was, – om kiezers bijeen te brengen voor een kiesvergadering op 16 november in een lokaal in het Hof van Holland:

Mijne Heeren! Van verschillende zijden aangezocht, om de kiesgerechtigden van het 5^e hoofd-kiesdistrict en onder-kiesdistricten bijeen te roepen, ten einde onderling van denkbeelden te wisselen, omtrent de keuze van de meest geschikte personen, voor twee kandidaten voor de eerste, en een lid voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal .. Zoo nodig ik derhalve bij deze, *allen* kiesgerechtigden in dit hoofd-kiesdistrict en onder-kiesdistricten *zonder uitsluiting*, daartoe uit, om bijeen te komen.¹¹⁰

Gezien het tijdstip van de oproep – 14 november – en de nadruk van Schouten op ‘*allen* kiesgerechtigden’ en ‘*zonder uitsluiting*’, kan deze oproep niets anders zijn geweest dan een tegenreactie op de Dordtse kiesvergaderingen die reeds vanaf eind oktober werden gehouden. Deze kiesvergaderingen werden georganiseerd door de ‘Vereeniging van Kiezers’ waarvan de eerste, blijkens een verslag hiervan in de *Dordrechtsche Courant* van 31 oktober, op vrijdag 27 oktober plaatsvond. In deze eerste vergadering werden de aanwezigen het eens over het aannemen van een voorlopige beginselverklaring, waarbij het ‘wenschelijk is de keuzen te vestigen op mannen, van wie te verwachten is dat zij eene eerlijke en getrouwe uitvoering der nieuwe grondwet zullen bevorderen, die bezuiniging zijn toegedaan door vereenvoudiging der huishouding van den staat en in wier vaste beginselen men vertrouwen mag stellen.’¹¹¹

Het aannemen van beginselverklaringen op kiesvergaderingen gebeurde in het hele land en was veelal een typisch liberaal verschijnsel. Meer gematigdere of conservatievere vergaderingen deden dit uitdrukkelijk niet.¹¹² Naar alle waarschijnlijkheid heeft ook Schouten zich niet kunnen verenigen met de verdere gang van zaken op de vergaderingen van de Vereeniging van Kiezers die wekelijks op vrijdag eveneens in het Hof van Holland

¹¹⁰ ‘Aan heeren, Kiesgerechtigden van het 5^e hoofd-kiesdistrict Dordrecht, en onder-districten in Zuid-Holland.’, *Dordrechtsche Courant* (14 november 1848).

¹¹¹ ‘Nederlanden. Dordrecht, den 27 October.’, *Dordrechtsche Courant* (31 oktober 1848).

¹¹² Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 263-264.

plaatsvonden. Naast het aannemen van een beginselverklaring werd vanwege het stijgende animo op de vergadering van de Vereeniging van Kiezers van vrijdag 10 november de leiding en het bestuur van de vergaderingen opgedragen aan een commissie, bestaande uit de heren Cornelis van Dorsser, Jacob van Wageningen, Jan Knottebelt, Cornelis Smit en Kors Hartog.¹¹³

Van Wageningen uitgezonderd – die in 1845 voor het eerst zitting nam in het kiescollege – waren dit geen lieden die onderdeel uitmaakten van de stedelijke raad of het kiescollege in de jaren 1840. Wel zat de vader van de in 1848 42-jarige Van Dorsser, de houthandelaar Johannes van Dorsser, al sinds 1824 in de stedelijke raad en het kiescollege (zie tabel 1.1).¹¹⁴ Van Dorsser zelf was bovendien werkzaam als advocaat en als rechter-plaatsvervanger in het arrondissement Dordrecht. Op die manier stond hij bijvoorbeeld in contact met lieden als Cornelis Stoop en de 40-jarige Johannes Lotsy – de zoon van de gemeentesecretaris Servaas Lotsy – die in 1847 plaats nam in de stedelijke raad. Beiden waren ze werkzaam in het arrondissement.¹¹⁵ Ook was Van Dorsser actief binnen het Dordtse Nutsdepartement. Tussen 1840 en 1842 was hij de 2^e secretaris. Begin jaren 1850 zou hij het voorzitterschap op zich gaan nemen.¹¹⁶ Van Dorsser en Van Wageningen waren allebei ook actief binnen de sociëteit Harmonie en de vrijmetselaarsloge La Flamboyante.¹¹⁷ De commissie vertegenwoordigde met elkaar een aanzienlijk deel van de kiezers uit de onderkiesdistricten – het platteland – van Dordrecht. Van Dorsser was naast zijn juridische loopbaan in Dordrecht de burgemeester en secretaris van Wieldrecht, Jan Knottebelt eigenaar van de heerlijkheid van Mijn's Heerenland en Kors Hartog een aannemer in Sliedrecht. De 40-jarige koopman van Wageningen en de reder Smit waren beiden afkomstig uit Alblasterdam.¹¹⁸

De samenstelling van de commissie – die als relatieve buitenstaanders ten opzichte van de kern van de Dordtse politieke elite kunnen worden gezien – en de aanneming van de beginselverklaring doet het vermoeden rijzen dat deze kiesvereniging liberale kandidaten naar

¹¹³ 'Nederlanden. Dordrecht, den 10 November.' *Dordrechtsche Courant* (14 november 2021).

¹¹⁴ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, p. 65-66.

¹¹⁵ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Regterlijke magt, Arrondissement Dordrecht, p. 94-95.

¹¹⁶ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1841, inv.nr. 62352, *Jaarboekje voor Dordrecht 1841*. Nutsdepartement, p. 97; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1851, inv.nr. 62357, *Jaarboekje voor Dordrecht 1851*. Nutsdepartement, p. 148.

¹¹⁷ RAD, Sociëteit 'Amicitia' (339), Sociëteit 'De Harmonie', Notulen van de bestuursvergaderingen 1796-1839, inv.nr. 13; HVM, Vrijmetselaarsloge La Flamboyante te Dordrecht, Ledenlijsten, Jaren 1831-1858.

¹¹⁸ 'Nederlanden. Dordrecht, den 10 November.' *Dordrechtsche Courant* (14 november 2021); RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, Wieldrecht en Mijn's Heerenland, p. 72, 78; RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*, p. 20.

voren zou gaan schuiven. Nog op dezelfde vergadering van de Vereeniging van Kiezers op vrijdag 10 november werden ‘bij eene zeer groote meerderheid’ achtereenvolgens drie kandidaten voor de Tweede Kamer aangewezen: de 36-jarige Pieter Blussé van Oud-Alblas en de liberale hoogleraren Johan Rudolph Thorbecke en Jan Ackersdijk.¹¹⁹ Ackersdijk was als voorzitter van de Rhijnsociëteit betrokken bij de liberale beweging in Utrecht.¹²⁰ De nog vrij jonge Blussé van Oud-Alblas was de broer van Adolph Blussé, destijds de redacteur van de *Dordrechtsche Courant*. Blussé van Oud-Alblas, een overtuigd Thorbeckiaans liberaal, was zelf vicepresident van de Kamer van Koophandel en reder in de stad.¹²¹ Bovendien was Blussé van Oud-Alblas, evenals Van Dorsser, Van Wageningen en Knottebelt, lid van de sociëteit Harmonie.¹²² Lidmaatschappen van andere sociëteiten zijn niet bekend.

Het blijft de vraag waarom Schouten en zijn mogelijke kompanen zich niet met de gang van zaken van de Vereeniging voor Kiezers konden verenigen, maar juist een oproep deden tot een tweede (tegen)vergadering. Vermoedelijk kon Schouten en een deel van de Dordtse bestuurlijke elite zich niet vinden in de liberale kleur van de vergadering, de aangenomen beginselverklaring of de voorgestelde kandidaten en ontstond er daardoor een scheuring. Schouten en diens secretaris Hendrik van den Bergh, die werkzaam was als griffier, allebei tevens lid van het prinsgezinde Amicitia, namen na de vergadering wellicht daarom de beslissing om over te gaan tot een tegenvergadering.¹²³ Schouten moet in ieder geval de steun gevoeld hebben van een aanzienlijk deel van de Dordtse bestuurlijke elite om die stap te zetten. Niettemin ontstond hierdoor de gewraakte tweedeling waar de redactie van de *Dordrechtsche Courant* voor gewaarschuwd had.

De kiesvergadering onder leiding van Schouten vond plaats op donderdag 16 november en werd met een ‘krachtige toespraak’ door Schouten zelf geopend. In tegenstelling tot de Vereeniging van Kiezers werd hier geen beginselverklaring aangenomen, maar ging men meteen over tot het inbrengen van kandidaten middels stembiljetten. Dit duidt waarschijnlijk op het meer gematigde karakter van deze kiesvergadering.¹²⁴ Weliswaar zette de vergadering ook de liberale hoogleraren Thorbecke en Ackersdijk en Blussé van Oud-Alblas op de lijst,

¹¹⁹ ‘Nederlanden. Dordrecht, den 10 November.’ *Dordrechtsche Courant* (14 november 2021).

¹²⁰ Von Santen, ‘Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw’, 119.

¹²¹ Biografie van Mr. P. Blussé van Oud-Alblas, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09lky9liyz/p/blusse_van_oud_alblas (geraadpleegd 8 januari 2022).

¹²² RAD, Sociëteit ‘Amicitia’ (339), Sociëteit ‘De Harmonie’, Notulen van de bestuursvergaderingen 1796-1839, inv.nr. 13, p. 231, 233.

¹²³ RAD, Collectie van Handschriften (150), Ledenlijst van de sociëteit Amicitia, inv.nr. 782; Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 67, 96; RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*, p. 16.

¹²⁴ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 263-264.

daarnaast werd echter ook Johannes Lotsy genoemd als kandidaat. Door de liberale Vereniging van Kiezers werd hij niet genoemd. Wel steunde Lotsy eerder in 1848 als lid van de Dubbele Kamer de grondwetsherziening.¹²⁵ De Lotsy's waren geen oude regentenfamilie maar wel al sinds 1816 vertegenwoordigd in de stedelijke raad. Lotsy zelf was tevens lid van Amicitia en Harmonie.¹²⁶ Ongetwijfeld was hij dus een prominent lid van de Dordtse bestuurlijke elite. De 59-jarige Jacob Crans, werkzaam als advocaat bij het arrondissement Dordrecht, en de 40-jarige gematigd conservatieve Jeronimo de Bosch Kemper uit Amsterdam, werkzaam als advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland, maakten de lijst compleet.¹²⁷ De voorlopige kandidatenlijst met niet alleen liberalen pur sang liet daarmee het meer gematigde karakter van deze vergadering zien. Daarnaast liet de lijst ook een tweedeling doorschijnen tussen liberale en meer gematigdere kandidaten.

Een dag later, op vrijdag 17 november, vond de volgende vergadering van de Vereniging van Kiezers plaats. De vergadering was bedoeld om door middel van een 'vrije stemming' tot één kandidaat te komen. Toen bleek dat de stemmen zich verdeelden 'tussen de heeren Thorbecke en mr. P. Blussé van Oud-Alblas' vroeg laatstgenoemde het woord om openlijk te verklaren dat 'hij zich zeer vereerd gevoelde door het vertrouwen hetwelk zoo vele kiezers in zijn persoon toonden te stellen, en dat, wanneer de kiesgerechtigden hem algemeen de eervolle taak opdroegen om mede te werken tot de hervorming aan ons staatsbestuur, hij het zich ten pligt zoude gerekend hebben aan de steun zijner medeburgers gehoor te geven.' Hij verklaarde vervolgens dat het aangenamer zou zijn dat de kiezers 'welke hunne stemmen op zijn persoon hadden uitgebragt, die wilden overbrengen op den heer Thorbecke, wien hij met warmte zijnen leermeester noemde – en aan wiens hooge en onmiskkenbare verdiensten hij niet aarzelde eene regtmatige hulde te bengen'.¹²⁸ De toespraak en de lofrede van Blussé van Oud-Alblas op Thorbecke werd met luid gejuich ontvangen en bleef niet zonder gevolg. Bij de beslissende stemming verkreeg Thorbecke een grote meerderheid, waarna de vergadering de benoemde commissie opdroeg 'om de kiezers uit te noodigen hunne stemmen op de aangewezenen kandidaat te willen uitbrengen'.¹²⁹

¹²⁵ Biografie van Mr. J.S. Lotsy, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg091130a3x0/j_s_lotsy (geraadpleegd 9 januari 2022).

¹²⁶ RAD, Sociëteit 'Amicitia' (339), Reglement, inv.nr. 1, Ledenlijst 1831, p. 17; Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 97.

¹²⁷ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Regterlijke magt, Arrondissement Dordrecht, p. 95; Biografie van Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg0911kyk3fdp/j_de_bosch_kemper (geraadpleegd 9 januari 2022); 'Nederlanden. Dordrecht, den 17 November.', *Dordrechtsche Courant* (18 november 1848).

¹²⁸ 'Nederlanden. Dordrecht, den 17 November.', *Dordrechtsche Courant* (18 november 1848).

¹²⁹ Ibidem.

Ook in de tweede gematigde kiesvergadering van Schouten, waarvan in het verslag van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stond vermeld dat er 112 personen aanwezig waren, was het de bedoeling om tot een aanbeveling voor een kandidaat voor de Tweede Kamer te komen. Dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Omdat de vergadering verdeeld bleek te zijn, koos men er voor om een drietal te vormen dat als richtsnoer moest dienen bij de daadwerkelijke verkiezingen. Het stemmen op meerdere kandidaten behoorde gezien het aantal aanwezigen en het aantal uitgebrachte stemmen klaarblijkelijk tot de mogelijkheden. Opvallend genoeg werd de lijst aangevoerd door De Bosch Kemper (65 stemmen).¹³⁰

De Bosch Kemper steunde als lid van de Dubbele Kamer weliswaar de grondwetsherziening, maar hij uitte echter in talloze artikelen veel kritiek op het ingevoerde kiesstelsel. De Bosch Kemper was een fervent voorstander van verkiezingen met één trap, door middel van gekozen kiescolleges.¹³¹ Hij achtte landbouwers, kleine ondernemers en winkeliers niet in staat om tot een goed oordeel en een vrije keuze van Tweede Kamerleden te komen. Daartegenover stond Thorbecke (52 stemmen) – pleitbezorger van het directe kiesrecht – als tweede op de lijst. Hij zag rechtstreekse verkiezingen als het aangewezen middel om de volksgeest uit de jarenlange ‘slaap der onverschilligheid’ wakker te schudden.¹³²

Lotsy, die slechts twee stemmen minder dan Thorbecke ontving, completeerde de uiteindelijke aanbevelingslijst van de kiesvergadering van Schouten. Blussé van Oud-Alblas (43 stemmen), Crans (34 stemmen) en Ackersdijk (23 stemmen) kregen daarentegen echter nog een aanzienlijk aantal stemmen.¹³³ De vergadering was – in tegenstelling tot de Vereeniging van Kiezers die na een speech van Blussé van Oud-Alblas hun hoop op Thorbecke vestigde – daarmee allesbehalve eensgezind. De aanwezige kiesgerechtigden waren naast de kandidaten vooral verdeeld over de ideologische koers van de kandidaten. Stemmenversnippering bij de uiteindelijke verkiezingen lag daarmee op de loer.

Eenheid of verdeeldheid?

Na de verkiezingen zou echter pas blijken in hoeverre het Dordtse kiesdistrict verdeeld was over de nog af te vaardigen kandidaat voor de Tweede Kamer. Zo ver was het nog niet. De verdeeldheid en de ideologische tweestrijd werden voorafgaand aan de verkiezingen nog opgepikt door de redactie van de *Dordrechtsche Courant*, die meer op de hand bleek te zijn van de Vereeniging van Kiezers. Persoonlijke banden tussen kandidaten en kiezers – met name de

¹³⁰ ‘Binnenland. Dordrecht.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 november 1848).

¹³¹ Blok, *Stemmen en kiezen*, 196.

¹³² *Ibidem*, 217.

¹³³ ‘Binnenland. Dordrecht.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 november 1848).

interactie tussen Blussé van Oud-Alblas met een deel van het electoraat –, de aanbevelingen van de kiesvergaderingen én de ontwikkelingen op het platteland gingen na de werkzaamheden van de Dordtse kiesvergaderingen grotendeels de toon van het publieke debat bepalen. Waar de *Dordrechtsche Courant* begin november partijschappen nog expliciet ontmoedigde, werd dit volgens de redactie op 23 november opeens als een ‘juister begrip van onzen grondwettigen toestand’ bestempeld. De redactie noemde eenstemmigheid vervolgens een ‘droombeeld’ waarbij de ‘keuze daaruit voortvloeiende zoude geene bepaalde beteekenis hebben.’¹³⁴

Desalniettemin poogde de redactie de verdeeldheid te doorbreken door dit maal pal achter de kandidatuur van Thorbecke te staan: ‘Onder alle namen welke thans voor de aanstaande verkiezingen genoemd worden, is er gewis geen die de nieuwe beginselen beter uitdrukt dan die van den hoogleraar *Thorbecke*.’¹³⁵ Twee dagen later verscheen een anoniem ingezonden stuk in de *Dordrechtsche Courant*, waarin een lans werd gebroken voor de Vereniging van Kiezers en de aanbeveling voor de kandidatuur van Thorbecke. De auteur poogde daarmee de vergadering van Schouten buitenspel te zetten en mogelijk nog twijfelende kiesgerechtigden te overtuigen:

Wij vertrouwen dat de vrienden van den heer *Blussé van Oud-Alblas*, door te voldoen aan zijn verzoek, om hunne op hem uitgebragte stemmen over te brengen op den heer *Thorbecke*, zullen toonen, dat zij, even als hij, het belang der zaak boven persoonlijke beschouwingen weten te schatten. Maar buiten hen, die aan de voorloopige werkzaamheden der verkiezingen hebben deel genomen, zijn er nog velen, die zullen geroepen zijn hunne stem uit te brengen. Zullen ook zij hulde brengen aan de groote geleerdheid, aan de uitgebreide kennis en bekwaamheid, aan de vaste beginselen van den heer *Thorbecke*?¹³⁶

Het vertrouwen sloeg, blijkens een ingezonden stuk op dinsdag 28 november, echter gedeeltelijk om in angst. Volgens de anonieme auteur werd Thorbecke in diskrediet gebracht: ‘Er worden booze praktijken gebezigd om den verdienstelijken *Thorbecke* de achting te benemen hetwelk het algemeen hem zoo te regt toedraagt. Het is niet genoeg dat men de hatelijke maar domme artikelen van den *Nederlander* onder de menigte verspreidt – men discht allerlei verhalen op; ja zelfs ‘smans huisselijk leven blijft niet onaangeroerd. ... Waar moet het

¹³⁴ ‘Verkiezingen.’, *Dordrechtsche Courant* (23 november 1848).

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ ‘De kandidatuur van Mr. J.R. Thorbecke. (Ingezonden.)’, *Dordrechtsche Courant* (25 november 1848).

heen indien men op deze wijze voortgaat?’¹³⁷ De verdeeldheid onder de kiesgerechtigden maakte dat de verkiezingsuitslag nog geen uitgemaakte zaak waren. Daar kwam nog bij dat op het platteland óók kiesvergaderingen werden gehouden. Hoewel deze vrijwel geen aandacht kregen in de *Dordrechtsche Courant*, was men toch angstig voor de gevolgen van het gevreesde gevaar dat de redacteurs ‘localiteit’ noemde.¹³⁸

Zo werd op 25 november in de *Dordrechtsche Courant* melding gedaan van een kiesvergadering die op 23 november in Zwijndrecht had plaatsgevonden. Bij deze vergadering waren er 51 van de 74 kiesgerechtigde stemmers aanwezig. Van de aldaar uitgebrachte stemmen ging het merendeel naar een 34-jarige advocaat genaamd Willem Wijnaendts uit Oud-Beijerland.¹³⁹ Ook in 's Gravendeel vond een kiesvergadering plaats, waarbij de meeste stemmen zich verenigde op de burgemeester van Mijn's Heerenland L. Kluit en op de Dordtse advocaat Johannes Lotsy.¹⁴⁰ De redactie waarschuwde er in de editie van 23 november voor dat ‘men in de kleinste gemeenten een verlangen om een vertegenwoordiger uit de plaats te zien zegevieren ontwaart’. Men reikt daar roekeloos de hand naar den lastbrief zijner landgenooten.’ De redactie zag liever dat iedereen ‘over den geest van localiteit’ heenstapte.¹⁴¹ De onbekende auteur voegde hieraan toe dat Thorbecke het algemeen belang, ‘maar tevens uw plaatselijk belang het meeste’, zou bevorderen. Die tegenstrijdige oproep was kennelijk bedoeld om de kiesgerechtigden te overtuigen die juist van plan waren om vanuit ‘localiteit’ te zullen gaan stemmen.¹⁴²

Van 27 november tot 2 december 1848 vonden door het gehele land de daadwerkelijke verkiezingen plaats. In Dordrecht werd op 30 november gestemd. In de *Dordrechtsche Courant* werden de kiesgerechtigden er nogmaals aan herinnerd dat ‘ten raadhuizen dezer stad, van des voormiddags elf ure tot des namiddags twee ure, de stembiljetten moeten worden in de bussen gestoken.’¹⁴³ Op 1 december werden de uitslagen bekendgemaakt. Net als in veel andere kiesdistricten kwam het in Dordrecht op een herstemming aan, omdat geen enkele kandidaat de volstreekte meerderheid (van de in totaal 570 uitgebrachte stemmen) wist te behalen. De herstemming ging uiteindelijk tussen Thorbecke die 259 stemmen ontving en Lotsy die 204

¹³⁷ ‘Mr. J.R. Thorbecke.’, *Dordrechtsche Courant* (28 november 1848)

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ ‘Nederlanden. Dordrecht, den 23 November.’, *Dordrechtsche Courant* (25 november 1848); Biografie van Mr. W. Wijnaendts, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09lld9u2zu/w_wijnaendts (geraadpleegd 9 januari 2022).

¹⁴⁰ ‘Nederlanden. Dordrecht, den 22 November.’ *Dordrechtsche Courant* (23 november 1848).

¹⁴¹ ‘Verkiezingen’, *Dordrechtsche Courant* (23 november 1848).

¹⁴² ‘De kandidatuur van Mr. J.R. Thorbecke. (Ingezonden.)’, *Dordrechtsche Courant* (25 november 1848).

¹⁴³ ‘Aan de kiezers uit het 5de kiesdistrict, hoofdplaats Dordrecht, wordt herinnerd:’, *Dordrechtsche Courant* (30 november 1848).

stemmen ontving. Ondanks de oproep van Blussé van Oud-Alblas kreeg ook hij, met 54 stemmen, nog enige steun. Opvallend genoeg ontving De Bosch Kemper ondanks de overweldigende steun van de vergadering van Schouten slechts 6 stemmen.¹⁴⁴

Tussen de uitslag van de eerste ronde en de herstemming werden in de *Dordrechtsche Courant* geen stukken meer geplaatst over de verkiezingen of de aanstaande herstemming. Kiesgerechtigden konden alleen nog maar kiezen tussen Thorbecke of Lotsy. De redactie kon daarmee – zo leek het erop – leven met de twee kandidaten en zag het geen reden meer om de kiesgerechtigden aan te moedigen om op Thorbecke te stemmen. Misschien omdat Thorbecke elders aan de winnende hand leek te zijn, maar misschien ook omdat Lotsy – die voor de grondwetsherziening had gestemd – voldoende geschikt werd geacht als Tweede Kamerlid. Zaterdag 16 december verscheen de uitslag van de herstemming in de courant met de mededeling dat Lotsy ‘de meeste stemming op zich vereenigd heeft, en alzoo bij volstrekke meerderheid tot afgevaardigde van de tweede kamer der staten-generaal benoemd is.’¹⁴⁵ Landelijk gezien waren de verkiezingen van 1848 een liberaal succes. In de nieuwe Tweede Kamer, waarin 68 Kamerleden zitting namen, werd ruim de helft van de zetels bezet door liberalen. Hiervan konden er slechts 14 daadwerkelijk Thorbeckiaan genoemd worden – van een gesloten blok of ‘partij’ was natuurlijk nog lang geen sprake.¹⁴⁶

Met Lotsy’s benoeming tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal was in Dordrecht een einde gekomen aan de roerige eerste verkiezingen sinds de grondwetsherziening van 1848. Waar voorheen de verkiezingen voor de stedelijke raad en het kiescollege weinig aandacht kregen, werd de verkiezingsstrijd nu volop in de openbaarheid uitgevochten. Of er voorheen binnen de bestuurlijke elite sprake was van veel discussie is lastig te zeggen, hoewel het automatisme waarmee leden van veelal oude bestuursfamilies gekozen werden suggereert van niet. Na de verkiezingen van 1848 was in ieder geval duidelijk dat in Dordrecht van echte eendracht weinig terecht was gekomen. Er was sprake van een levendige politieke activiteit met zowel een liberale kiesvergadering alsook een meer gematigde tegenvergadering, die bovendien intern verdeeld was. Uiteindelijk won met Lotsy een kandidaat die zowel (gematigd-)liberale papieren, als wortels in het Dordtse establishment had.

¹⁴⁴ ‘Nederlanden. Dordrecht, den 1 December.’, *Dordrechtsche Courant* (2 december 1848).

¹⁴⁵ ‘Afkondiging. Burgemeester en Wethouders der stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (16 december 1848).

¹⁴⁶ Boogman, *Rondom 1848*, 74-76.

Hoofdstuk 3: Tussen stad en platteland in 1850

Net als in 1848 riep Cornelis van Dorsser in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen – ditmaal op 10 augustus 1850 – de kiezers in het kiesdistrict Dordrecht op om zich te verenigen: ‘Het Vaderland heeft behoefte aan bekwame, onafhankelijke, onbaatzuchtige Vertegenwoordigers; het is daarom dringend noodig dat de Kiezers zich onderling vereenigen, dat zij zich onderling beraden en verstaan; eenheid geeft kracht.’¹⁴⁷ Deze keer vonden de verkiezingen plaats onder de pas aangenomen Kieswet van 1850 die volgens de *Dordrechtsche Courant* ‘een goed, stelselmatig geheel vormde.’¹⁴⁸ Voor het kiesrecht werd het leeftijdsvereiste verlaagd naar 23 jaar. Verkiesbaar waren degenen die de leeftijd van 30 jaar hadden bereikt. De census bedroeg afhankelijk van het kiesdistrict minimaal 20 gulden en diende in overeenstemming met ‘de plaatselijke gesteldheid’ te zijn.¹⁴⁹

In Dordrecht zelf bedroeg de census 70 gulden wat neerkwam op 523 kiesgerechtigden. Naast Dordrecht zelf kende het hoofddistrict nog 17 andere onderkiesdistricten. Daarmee was Dordrecht een zogeheten dubbel kiesdistrict dat twee leden naar de Tweede Kamer afvaardigde. De Grondwet schreef namelijk één afgevaardigde voor op de 45.000 inwoners.¹⁵⁰ In het gehele hoofdkiesdistrict Dordrecht – dus inclusief platteland – waren er 2109 kiesgerechtigden.¹⁵¹ Het aantal kiesgerechtigden betekende een aanzienlijke uitbreiding van het electoraat ten opzichte van 1848. Niet alleen het aantal maar ook de sociale samenstelling van de kiesgerechtigden in 1850 verschilden op één opzicht ook wezenlijk met die van 1848. Vooral in de steden, door het meetellen van het patentrecht bij de census, had dit tot gevolg dat een aanzienlijk groter deel van het electoraat bestond uit winkeliers en ambachtslieden. Landbouwers waren daarentegen vrijgesteld van het betalen van patentbelasting.¹⁵²

Van veel aanstalten onder de groeiende groep kiezers om de verkiezingen in goede banen te leiden bleek er nog nauwelijks te zijn. Ook de *Dordrechtsche Courant* was vergeleken met twee jaar daarvoor betrekkelijk stil en waagde zich niet meer aan een uitgebreide publiek debat over de aanstaande verkiezingen. Waarschuwingen voor partijschappen en stemmenversnippering bleven evenals uit. Van Dorsser meende daarom dat het ‘hoog tijd’ was ‘dat iemand zich de zaak aantrekke. Langer uitstel zou onvergeeflijk zijn.’ De kiezers, zowel uit de stad als van het platteland, werden derhalve op dringend verzoek van Van Dorsser op

¹⁴⁷ ‘Aan de Kiezers in het kiesdistrict Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (10 augustus 1850).

¹⁴⁸ ‘Nederlanden. Dordrecht, den 20 Mei.’, *Dordrechtsche Courant* (21 mei 1850).

¹⁴⁹ Blok, *Stemmen en kiezen*, 247.

¹⁵⁰ Boogman, *Rondom 1848*, 100.

¹⁵¹ Weber, *Verkiezingen in Dordrecht 1850-1851*, 10-11.

¹⁵² Blok, *Stemmen en kiezen*, 252.

maandag 12 augustus verwacht in het Hof van Holland.¹⁵³ In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van de Tweede Kamerverkiezingen van 1850 in het hoofdkiesdistrict Dordrecht centraal, waarbij de vragen worden gesteld hoe de verkiezingen zich hebben ontvouwd, wat de gevolgen waren van de kiesrechtuitbreiding ten opzichte van twee jaar daarvoor en in hoeverre de Dordtse bestuurlijke elite ditmaal zijn stempel op de verkiezingen zou gaan drukken.

‘Vereenigt u, want eendragt maakt magt’

De eerste vergadering stond onder de leiding van Van Dorsser en werd volgens het verslag van de *Dordrechtsche Courant* ‘vrij talrijk’ bezocht. Alvorens de vergadering overging tot de eigenlijke werkzaamheden werd een commissie benoemd om de navolgende kiesvergaderingen in goede banen te leiden. Van Dorsser werd net als in 1848 ook ditmaal benoemd tot de voorzitter van deze commissie. De uit Rotterdam afkomstige 29-jarige conservatieve Pieter Sander werd benoemd tot secretaris.¹⁵⁴ De nog vrije jonge secretaris was in Dordrecht werkzaam als officier van justitie.¹⁵⁵ Ook de 52-jarige makelaar Jacob 't Hooft, die vanaf 1844 plaatsnam in de stedelijke raad, maakte onderdeel uit van de commissie (zie tabel 1.2). De commissie bestond verder uit de volgende lieden: de 33-jarige medisch doctor Joseph Delhez, de notarissen Jac Los, Adrianus van Driel en R.H. Wayfort, de 34-jarige arts A. Slotemaker en de medeoprichter van de afdeling Alblasserdam van de Hollandse maatschappij van Landbouw F.H. van Lindern.¹⁵⁶ Van Wageningen kwam dit keer niet in aanmerking voor de commissie.

Van Delhez is bekend dat hij lid was van de sociëteit Amicitia en het letterkundig genootschap Diversa.¹⁵⁷ Ook Van Driel was lid van Diversa. Slotemaker was vanaf 1844 lid van La Flamboyante.¹⁵⁸ 't Hooft was het actiefste in de Dordtse gemeenschap en was lid van zowel La Flamboyante, de sociëteiten Amicitia, Harmonie en De Vrijheid, het Nutsdepartement en van Diversa.¹⁵⁹ Een echte bruggenbouwer binnen de commissie zou daarmee gezegd kunnen

¹⁵³ ‘Aan de Kiezers in het kiesdistrict Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (10 augustus 1850).

¹⁵⁴ ‘Dordrecht, den 12 augustus.’, *Dordrechtsche Courant* (13 augustus 1850); Biografie van Mr. P.A. Sander, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09ll6i92vr/p_a_sander (geraadpleegd op 11 februari 2022).

¹⁵⁵ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1850, inv.nr. 62356, *Jaarboekje voor Dordrecht 1850*. Regterlijke magt, Arrondissement Dordrecht, p. 114.

¹⁵⁶ RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1850, inv.nr. 62356, *Jaarboekje voor Dordrecht 1850*. Commissie van landbouw, p. 111.

¹⁵⁷ Barendse, *Sociëteit Amicitia 1783*, 97.

¹⁵⁸ HVM, Vrijmetselaarsloge La Flamboyante te Dordrecht, Ledenlijsten, Jaren 1814-1858.

¹⁵⁹ HVM, Vrijmetselaarsloge La Flamboyante te Dordrecht, Ledenlijsten, Jaren 1831-837; RAD, Sociëteit ‘Amicitia’ (339), Sociëteit ‘De Harmonie’, Notulen van de bestuursvergaderingen 1796-1839, inv.nr. 13, p. 185, 222; RAD, Sociëteit ‘De Vrijheid’ (51), Sociëteit ‘De Vrijheid’, Ledenlijsten 1837, 1838-1855, 1856, inv.nr. 12, p. 5; RAD, Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Departement Dordrecht (122), Register houdende de namen van leden en donateurs, 1790-1862, alsmede van de bestuurs- en commissieleden, inv.nr. 128; RAD, Letterkundig Genootschap ‘Diversa Sed Una’ (99), Lijst houdende de honoraire leden 1842, inv.nr. 115.

worden. Ook maakte hij zeker deel uit van de bestuurlijke elite. Voordat hij in 1844 raadslid werd, zat hij in de jaren 1840 al in het kiescollege. Hij was bovendien familie van de 48-jarige ambachtsheer Otto 't Hooft van Benthuizen die in dezelfde periode lid was van het kiescollege en sinds 1849 zitting nam in de Eerste Kamer.¹⁶⁰ Van Driel, Wayfort en Slotemaker waren daarnaast nog burgemeester en secretaris van respectievelijk Puttershoek en Goudsewaard, Ridderkerk, en Molenaarsgraaf en Hofwegen.¹⁶¹ De commissie was daarmee een divers gezelschap en de kiesvergadering had op het oog geen duidelijke politieke kleur.

Na de benoeming van de commissie stelde de vergadering een voorlopig gros op met de in aanmerking komende kandidaten. Daarna werd de volgende vergaderdatum bepaald op vrijdag 16 augustus. Wie op het gros stonden werd door de *Dordrechtsche Courant* niet bekendgemaakt.¹⁶² Wel werd blijkens het verslag van de vergadering van 16 augustus duidelijk dat het gros nog niet compleet was en een aantal aanwezigen nog enkele namen wensten toe te voegen. Dit werden de 49-jarige antirevolutionair Guillaume Groen van Prinsterer en de uit het Dordtse platteland afkomstige A. Vogelsang, Plinius de Raadt van Hendrik-Ido-Ambacht, J.W. Tydeman en W.C. Mees.¹⁶³

Groen van Prinsterer verzette zich tegen de grondwetsherziening van 1848 en was een fel tegenstander van rechtstreekse verkiezingen en het idee van volkssoevereiniteit, dat aldus hem zowel door liberalen als gematigden werd aangehangen.¹⁶⁴ Hij zat sinds 1849 in de Tweede Kamer namens het kiesdistrict Harderwijk en zou in de navolgende jaren – ondanks een zwakke politieke basis en weinig medestanders – uitgroeien tot een begenadigd en gezaghebbend Kamerlid.¹⁶⁵ Vogelsang was de burgemeester en secretaris van Heinenoord en werkzaam als rechter-plaatsvervanger in het arrondissement Oud-Beijerland. De 61-jarige

¹⁶⁰ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, jaarboekje 1847. Plaatselijke besturen, p. 65-66; Biografie van O.B. 't Hooft van Benthuizen, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09111sjgvm/o_b_t_hooft_van_benthuizen (geraadpleegd op 5 maart 2022).

¹⁶¹ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, p. 72-80.

¹⁶² 'Dordrecht, den 12 augustus.', *Dordrechtsche Courant* (13 augustus 1850); 'Aan de Kiezers van Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal in het district Dordrecht.', *Dordrechtsche Courant* (15 augustus 1850).

¹⁶³ 'Verslag van het verhandelde op de vergadering van kiezers van leden van de tweede kamer der staten-generaal, gehouden te Dordrecht, den 16 augustus 1850.', *Dordrechtsche Courant* (17 augustus 1850).

¹⁶⁴ Boogman, *Rondom 1848*, 76-78.

¹⁶⁵ Biografie van Mr. Dr. G. (Willem) Groen van Prinsterer, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg0911175nuu/g_willem_groen_van_prinsterer (geraadpleegd op 6 maart 2022).

Plinius de Raadt van Hendrik-Ido-Ambacht was naast ambachtsheer tevens burgemeester en secretaris van Barendrecht.¹⁶⁶ Hij was bovendien lid van Diversa.¹⁶⁷

Nadat het gros was aangevuld, stelde Van Dorsser namens de commissie voor om in plaats van twee afzonderlijke drietallen, uit het bestaande gros één dubbel drietal of zestal te selecteren. Van Dorsser wilde daarmee de kiezers ‘meerdere ruimte en vrijheid geven bij de keuze der twee te benoemen afgevaardigden.’ Zijn voorstel werd per acclamatie aangenomen, waarna de vergadering overging tot het indienen van de stembriefjes. Nog dezelfde vergadering werd de uitslag door de commissie bekendgemaakt: de gematigd-liberale Johannes Lotsy (68 stemmen), die in 1848 in het kiesdistrict Dordrecht wist te winnen, en de Thorbeckiaan Pieter Blussé van Oud-Alblas (54 stemmen) verkregen van de vergadering een volstreekte meerderheid en zouden de kandidatenlijst aanvoeren. Beiden lagen goed in het Dordtse establishment. Adriaan Vos van Hagestein en Jacob van Wageningen – die blijkens het verslag dus aanwezig waren – verklaarden daarna namens Lotsy en Blussé van Oud-Alblas ‘dat zij, indien zij gekozen werden, zich hunne benoeming tot leden der tweede kamer zouden laten welgevalen.’¹⁶⁸

Omdat er nog vier namen moesten worden toegevoegd aan de lijst, kwam er een tweede stemronde aan te pas. Van Dorsser – die zelf 41 stemmen ontving in de eerste ronde – verklaarde verder niet in aanmerking te willen komen voor een kandidatuur. Vos deed hetzelfde. Na de stemronde werd de lijst aangevuld met J.H. van der Sande (57 stemmen), de 38-jarige Thorbeckiaan Wolter baron van Hoëvell (47 stemmen), de nu 36-jarige en in Oud-Beijerland woonachtige Willem Wijnaendts – die we eerder al even voorbij zagenkwamen bij een kiesvergadering op het platteland in 1848 – en de nu 61-jarige Jacob Crans (40 stemmen).¹⁶⁹ Laatstgenoemde werd bij de verkiezingen van 1848 ook al als kandidaat genoemd. De uit Deventer afkomstige Van Hoëvell, die over veel kennis van Nederlands-Indië beschikte en vanaf 1860 functies zou uitoefenen binnen de Raad van State, zat sinds 1849 namens het kiesdistrict Zaltbommel in de Tweede Kamer.¹⁷⁰ Van Wijnaendts is bekend dat hij als advocaat en griffier werkzaam was in Oud-Beijerland en sinds 1849 in de Tweede Kamer zat namens het

¹⁶⁶ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*. Plaatselijke besturen, Barendrecht, p. 82.

¹⁶⁷ RAD, Letterkundig Genootschap ‘Diversa Sed Una’ (99), Ledenlijsten afdeling Dordrecht 1852-1858, inv.nr. 253.

¹⁶⁸ ‘Verslag van het verhandelde op de vergadering van kiezers van leden van de tweede kamer der staten-generaal, gehouden te Dordrecht, den 16 augustus 1850.’, *Dordrechtsche Courant* (17 augustus 1850).

¹⁶⁹ Ibidem.

¹⁷⁰ Biografie van Dr. W.R. baron van Hoëvell, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09ll1qeht1/w_r_baron_van_hoeverll (geraadpleegd op 6 maart 2022).

kiesdistrict Ridderkerk. Tussen 1846 en 1849 was hij bovendien lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.¹⁷¹

De vergadering besloot na het opstellen van deze kandidatenlijst dat op maandag 19 augustus een derde en tevens laatste vergadering zou plaatshebben, bedoeld om uit het zestal tot twee te benoemen leden voor de Tweede Kamer te komen.¹⁷² De uitkomst van die vergadering, waar geen verslag van is opgemaakt, werd in een korte annonce op 20 augustus in de *Dordrechtsche Courant* bekendgemaakt aan alle kiezers:

De missie tot leiding der kiezersvergadering en regeling harer werkzaamheden, heeft de eer bij deze aan de kiezers van dit district kennis te geven, dat in de op heden gehouden vergadering, uit het vroeger geformeerde en bekend gemaakte zestal zijn gekomen, de heren Mr. J.S. Lotsij en Mr. P. Blussé van Oud-Alblas. Dordrecht, 19 augustus 1850.¹⁷³

Daarmee waren de werkzaamheden van de kiesvergadering van de commissie volbracht. In tegenstelling tot de verkiezingen van 1848 kwam er geen tegenreactie in de vorm van een tegenvergadering. Dat was waarschijnlijk om meerdere redenen niet nodig. De kiesvergadering van 1850 had ten eerste een veel algemener karakter dan die van 1848, toen de Vereeniging van Kiezers een beginselverklaring aannam en zelfs kiezers buitensloot die de verklaring niet konden of wilden onderschrijven. De commissie zelf was ook meer divers in 1850. De meer gematigde kiezers voelden zich daarmee waarschijnlijk vertegenwoordigd voelden zich niet genoodzaakt om een tegenvergadering op poten te zetten.

Een tweede reden moet waarschijnlijk gezocht worden in het feit dat nu – in tegenstelling tot in 1848 – twee kandidaten werden afgevaardigd. De twee belangrijke kandidaten in 1848 konden op die manier allebei verkozen worden. Gematigde en liberale kiezers konden zo allebei de door hun gewenste kandidaat naar voren schuiven. De (aanwezige) kiezers konden zich daarmee vinden in de eerste oproep van Van Dorsser: ‘‘eenheid geeft kracht.’’¹⁷⁴ Een opvallend verschil met de verkiezingen van 1848 is daarbij dat de *Dordrechtsche Courant* zich in 1850 – tot noch toe – niet bemoeide met het publieke debat. Geen aanbevelingen voor Thorbecke of ingezonden stukken over de kandidaten en kiesvergaderingen. De redactie hield zich lange tijd gedeisd. Pas nadat de kiesvergadering zijn

¹⁷¹ Biografie van Mr. W. Wijnaendts, Parlement.com,

https://www.parlement.com/id/vg091ld9u2zu/w_wijnaendts (geraadpleegd 9 januari 2022).

¹⁷² ‘Verslag van het verhandelde op de vergadering van kiezers van leden van de tweede kamer der staten-generaal, gehouden te Dordrecht, den 16 augustus 1850.’, *Dordrechtsche Courant* (17 augustus 1850).

¹⁷³ ‘Aan de Kiezers van Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal in het district Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (20 augustus 1850).

¹⁷⁴ ‘Aan de Kiezers in het kiesdistrict Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (10 augustus 1850).

werkzaamheden voltooid had en de twee aanbevelingen voor Lotsy en Blussé van Oud-Alblas bekend had gemaakt, ontstond er in de *Dordrechtsche Courant* een kortstondige polemiek tussen kiezers van het platteland en kiezers uit de stad.¹⁷⁵

‘De belangen van den landman’

Donderdag 22 augustus verscheen het eerste bericht in de *Dordrechtsche Courant* ingestuurd door ‘eenige kiezers ten platten lande in het district Dordrecht’:

“Wij zijn tegenwoordig geweest bij de te Dordrecht gehoudene kiezersvergaderingen, wij hebben gehoord en gezien wat dáár plaats had, en hoewel wij niets persoonlijks hebben tegen de door dezelve gekozene kandidaten voor de tweede kamer der staten-generaal, zoo hebben wij er echter de overtuiging erlangd, dat het voornaamste oogmerk dier vergaderingen, waarvan het meerendeel bestond uit te Dordrecht woonachtige kiezers, geweest is, afgevaardigden uit hunne eigene stad te doen kiezen, daardoor zullen wellig handel en nijverheid vertegenwoordigd worden, maar die worden overal elders al genoeg vertegenwoordigd, terwijl de belangen van den landman in die kandidaten geene genoegzame verdedigers zullen vinden, daartoe hebben wij afgevaardigden noodig uit ons midden, die met alles wat het onze is nauwkeurig bekend zijn, wij raden us dus aan: Voegt u bij ons en kiest de heeren *A. Vogelsang*, te Heinenoordt, en *Mr. W. Wijnaendts*, te Oud-Beijerland. 20 augustus 1850.”¹⁷⁶

Het bericht maakte een hoop reacties los en liet een tegenstelling zien die tijdens de verkiezingen in 1848 nog nauwelijks gezien, gevoeld of opgepikt werd door de redactie van de *Dordrechtsche Courant*. De geest was nu uit fles. Zaterdag 24 augustus stonden er een drietal berichten in de courant, afkomstig van stedelijke kiezers alsook van kiezers van het platteland. Zo wist een ‘kiezer ten platte lande’ te melden dat ook zij – de plattelanders – het recht hadden om ‘openlijke mededelingen’ te doen over de kandidaten, waarna hij wist mede te delen dat ‘hier ten platten lande bij velen de keus bepaald is op de heeren: *Mr. J.S. Lotsij* en *Mr. G. Groen van Prinsterer*.’¹⁷⁷ Een andere kiezer uit het platteland vroeg zich af of het waarheid was ‘dat de heeren *Barendregt*, burgemeester van Barendrecht, en *van 't Hof*, burgemeester van de Groote Lindt, hunne burgemeesterlijke betrekking gebruiken (misbruiken?) om de kiezers te

¹⁷⁵ Kooij, ‘Een stad in verandering 1850-1900’, 55.

¹⁷⁶ ‘Kiezers ten platten lande, in het district Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (22 augustus 1850).

¹⁷⁷ ‘Aan de Redactie van de Dordrechtsche Courant’, *Dordrechtsche Courant* (24 augustus 1850).

bewegen den heer *Vogelsang* te stemmen?’¹⁷⁸ Het meest uitgebreide stuk dat diende als tegenreactie was echter ingestuurd door ‘eenige kiezers uit de stad Dordrecht.’¹⁷⁹

In bijna een pagina omvattend stuk werd door een aantal anonieme stedelijke kiezers ingegaan op de aantijgingen die – jegens hen – 22 augustus in de courant waren te lezen. De kiezers sloegen alle aantijgingen van de hand. Ten eerste zou het niet waar zijn dat de in Dordrecht gehouden kiesvergaderingen bedoeld waren om ‘afgevaardigden uit hunne eigen stad te doen kiezen’ of ‘om stadsgenooten te begunstigen’. Ze wezen er op dat bij het geselecteerde zestal slechts twee kandidaten in Dordrecht woonden. Daarentegen waren er vier die elders woonachtig waren, waaronder *Wijnaendts* uit Oud-Beijerland: ‘Wanneer de kiezers van het platte land in waarheid hadden gewenscht om den heer *Wijnaendts* bij voorkeur tot candidaat te zien aanwijzen, dan hadden zij hunne stemmen in de gehouden bijeenkomsten gewis doen hooren.’¹⁸⁰ Vervolgens werd ingegaan op de kandidatuur van *Vogelsang*. Volgens de stedelijke kiezers was de vergadering bedoeld om ‘zich onderling te verstaan, omtrent eerlijke, bekwame, zelfstandige en onafhankelijke mannen.’ *Vogelsang* was volgens hen ten eerste niet onafhankelijk omdat hij een gezin had en als burgemeester voor herbenoeming afhankelijk was van de regering – zou hij niet herbenoemd worden, dan was hij aldus ‘buiten bestaan’. Daarnaast had *Vogelsang*, als ‘getrouwe lofredenaar van al de ministerien’, in opeenvolgende jaren zowel *Thorbecke*, *Donker Curtius*, *Schimmelpenninck* alsook *Van Hall* zijn lof toegezwaard. In dat ‘knijpen en aaijen’ zagen de stedelijke kiezers ‘geen bewijs van zelfstandigheid’.¹⁸¹ De auteurs sloten af met een aanbeveling:

‘Het is de vraag niet waar de afgevaardigden wonen maar alleen of zij de vereischte bekwaamheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid bezitten. Wat de belangen voor den landbouw betreft, wij durven alle landbouwers, die zulks niet weten, verzekeren, dat de heeren *Lotsij* en *Blussé* door grondbezit en maatschappelijke betrekkingen met den landbouw van nabij bekend zijn en hare belangen evenzeer zullen voorstaan als die van handel en nijverheid. Wij voegen er bij, dat die belangen in hunne handen beter zijn toevertrouwd dan in die van den heer *Vogelsang* – die in 1847 opentlijk schreef, dat *het opheffen van de Tienden* den landbouw weinig zou verbeteren.’¹⁸²

¹⁷⁸ ‘Een kiezer ten platten lande in het kiesdistrict Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (24 augustus 1850).

¹⁷⁹ ‘Aan de kiezers ten platten lande in het district Dordrecht’. *Dordrechtsche Courant* (24 augustus 1850).

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem.

Met deze kortstondige polemiek tussen stedelijke kiezers en plattelandskiezers was het hierna – voor zover de dagbladen betreft – al snel afgelopen. Het was bovendien tijd voor de verkiezingen. Deze vonden een week later al plaats.

Het onderspit delven

De uitslag van de verkiezingen werd op 30 augustus bekendgemaakt en vervolgens op 31 augustus afgedrukt in de *Dordrechtsche Courant*. Met een opkomstpercentage van 66,57% in de eerste ronde verkreeg alleen Lotsy (484 stemmen) de vereiste meerderheid om – net als in 1848 – verkozen te worden tot lid van de Tweede Kamer. Er moest echter nog een tweede ronde plaatsvinden omdat het hoofdkiesdistrict Dordrecht twee kandidaten diende af te vaardigen. Tussen de nummer twee en drie die allebei even veel stemmen verkregen, Blussé van Oud-Alblas (402) en Vogelsang (402), moest een herstemming plaatsvinden. Naast dit drietal verdeelden Wijnaendts (293), Van Hoëvell (137) en Groen van Prinsterer (85) nog een behoorlijk aantal stemmen met elkaar.¹⁸³ De verkiezingsuitslag vormde daarmee een goede weerspiegeling van de verdeeldheid tussen stad en platteland en het diverse beeld dat al tijdens de kiesvergaderingen tot uiting kwam. Lotsy die nog altijd erg populair was kon rekenen op een forse meerderheid van de stemmen, waaronder blijkens de verslagen uit de *Dordrechtsche Courant* ook stemmers afkomstig van het platteland. De ogenschijnlijke verdeeldheid die zich – gezien het aantal stemmen op Vogelsang, Wijnaendts en de andere kandidaten – op het platteland zelf ook voordeed, heeft de verkiezing van een door hen gewenste kandidaat – afkomstig van het platteland – uiteindelijk parten gespeeld.

De herstemming, met een nagenoeg gelijke opkomst, vond plaats op 12 september. Ditmaal verzekerde de Thorbeckiaanse Blussé van Oud-Albas zich met een overmacht aan stemmen met een plek in de Tweede Kamer. Hij verkreeg 845 stemmen ten opzichte van de 536 stemmen uitgebracht op Vogelsang.¹⁸⁴ Het platteland, voor zover je die als één geheel kon aanwijzen, moest daarmee uiteindelijk het onderspit delven. De Dordtse bestuurlijke elite wist het bovendien grotendeels voor elkaar te krijgen om de koppen eenzelfde kant op te krijgen – er was in de stad geen actieve liberale kiesvergadering en de lieden die daar in 1848 voor verantwoordelijk waren, met name Van Dorsser en van Wageningen, lieten het ditmaal toe dat de kiesvergaderingen gematigder van aard waren en voor iedereen openstonden. Ook de *Dordrechtsche Courant* was – ondanks de kortstondige polemiek – veel gematigder van toon.

¹⁸³ ‘Dordrecht, den 30 augustus’, *Dordrechtsche Courant* (31 augustus 1850).

¹⁸⁴ ‘Dordrecht, den 12 augustus’, *Dordrechtsche Courant* (13 augustus 1850).

Hoofdstuk 4: Frisse wind door de stedelijke raad in 1851?

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 en 1850 was het in 1851 tijd voor de eerste gemeenteraadsverkiezingen onder de herziene grondwet en onder de nieuwe Kieswet van 1850. Deze kieswet kende afwijkende bepalingen voor de gemeenteraadsverkiezingen, die hoofdzakelijk betrekking hadden op de census. Naast het leeftijdsvereiste van 23 jaar gold een censusvereiste van 35 gulden, wat neerkwam op de helft van de census voor de Tweede Kamerverkiezingen. Dat betekende dat ook een gedeelte uit de middengroepen – zoals winkeliers, eigenaars van kleinere nijverheidsbedrijven, boekhouders en klerken – mocht stemmen. Het totaal aantal kiesgerechtigden kwam daarmee neer op 889 personen (4% van de totale bevolking van Dordrecht).¹⁸⁵ Volgens de ontwerp-gemeentewet die in 1851 nog in de Tweede Kamer werd behandeld, moesten de kieslijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen uiterlijk 15 juli worden vastgesteld. De eerste verkiezingsronde zou vervolgens op de tweede dinsdag in september plaatsvinden. De dag van tevoren, op 14 juli, werd de Dordtse kiezerslijst aangeplakt en voor de inwoners ter inzage gelegd in het gemeentehuis.¹⁸⁶

Net als tijdens de verkiezingen van 1850 bleef het vanuit de *Dordrechtsche Courant* opmerkelijk stil. Begin augustus 1851 verschenen de eerste berichtgevingen over de aanstaande verkiezingen in de *Dordrechtsche Courant*.¹⁸⁷ De eerste berichtgeving van donderdag 7 augustus betrof een uitnodiging aan alle stemgerechtigden om dinsdag 12 augustus een bijeenkomst bij te wonen in het Hof van Holland, ‘ten einde te beraadslagen en te besluiten omtrent het door de Commissie ontworpen Reglement, en aan de daarbij vast te stellen bepalingen zooveel noodig dadelijk gevolg te geven.’¹⁸⁸

Nog voor de eerste bijeenkomst was begonnen, verscheen op zaterdag 9 augustus in de *Courant* een lijst van de huidige stedelijke raad, omdat: ‘Bij de ophanden zijnde verkiezingen van den gemeenteraad kan het voor de kiezers niet onnuttig zijn te weten, wie thans leden van het stedelijk bestuur der stad Dordrecht zijn.’¹⁸⁹ De toon was daarmee gezet. In dit hoofdstuk staat het verdere verloop van deze verkiezingen centraal met de daarbij behorende vragen over hoe de gemeenteraadsverkiezingen zich hebben ontvouwd en wat de gevolgen van het directe kiesrecht waren voor de verkiezingsuitslag en de samenstelling van de nieuwe stedelijke raad.

¹⁸⁵ Kooij, ‘Een stad in verandering 1850-1900’, 55.

¹⁸⁶ Weber, *Verkiezingen in Dordrecht 1850-1851*, 13.

¹⁸⁷ ‘Voorlopige vergadering van stemgerechtigde ingezetenen der stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (7 augustus 1851).

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ ‘Annonce.’, *Dordrechtsche Courant* (9 augustus 1851).

‘Den geest der meerderheid?’

De commissie, van wie het initiatief tot de vergadering vandaan komt, bestond ditmaal uit Cornelis van Dorsser – die ook bij deze verkiezingen het voorzitterschap op zich nam –, Pieter Sander, Jacob ‘t Hooft, Hendrik van den Bergh, Jan Pieter Bredius en Gerardus Veth.¹⁹⁰ Van Dorsser, Sander en ‘t Hooft zagen we al in de commissie van de kiesvergaderingen in 1850. Van Dorsser en Van den Bergh – nu gebroederlijk bij elkaar in één commissie – waren bovendien eerder al actief bij de verkiezingen van 1848, waarin ze elk in het bestuur van een kiesvergadering zaten. De 40-jarige Jan Pieter Bredius en de 34-jarige Gerardus Veth waren twee nieuwkomers binnen het bestuur van een kiesvergadering. Bredius was in Dordrecht werkzaam als procureur en stond bovendien bekend als een rijke ondernemer. In de jaren 1870 zou hij nog verkozen worden tot Tweede Kamerlid namens het Dordtse kiesdistrict.¹⁹¹ Veth was in Dordrecht werkzaam als koopman en winkelier. Beiden waren sinds 1848 lid van de Dordtse tak van de Amstelsociëteit.¹⁹² De commissie was daarmee, net als in 1850, een divers gezelschap.

De kiesvergadering pakte het deze verkiezingen in vergelijking met de voorgaande professioneler aan. Op de eerste vergadering die 12 augustus plaatsvond, werd het door de commissie ontworpen reglement goedgekeurd en vastgesteld, waarmee de werkzaamheden voor de commissie die de vergadering bijeenriep grotendeels al voltooid waren. Van de inhoud van het reglement werd helaas geen verslag gedaan. Het vervolg van de vergaderingen werd vervolgens overgelaten aan een door de vergadering nieuw gekozen bestuur dat zou bestaan uit Veth, Bredius, de 33-jarige Barendrechtse advocaat Gerrit de Raadt, Van den Bergh en de 30-jarige koopman Albert Jan Verbeek van der Sande. Net als Veth en Bredius was Verbeek van der Sande lid van de Amstelsociëteit.¹⁹³ Van Dorsser en Sander maakten daarmee geen deel uit van het bestuur. De Raadt en Van den Bergh bedankten om onbekende redenen even later voor het bestuur, zodat tijdens de volgende vergadering wederom twee leden benoemd dienden te worden.¹⁹⁴

Naast de benoeming van twee nieuwe bestuursleden moest bij de volgende vergadering, die donderdag 21 augustus werd gepland, ingevolge artikel 11 van het aangenomen reglement worden overgegaan tot het formeren van een gros ‘voor de op handen zijnde verkiezingen der

¹⁹⁰ ‘Annonce.’, *Dordrechtsche Courant* (9 augustus 1851).

¹⁹¹ Biografie van J.P. Bredius, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09lkypidrl/j_p_bredius (geraadpleegd op 10 maart 2022).

¹⁹² Von Santen, ‘De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’, 137.

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ ‘Verslag vergadering van kiesbevoegden.’, *Dordrechtsche Courant* (19 augustus 1851).

leden van den gemeenteraad dezer stad.’¹⁹⁵ De commissie hield zich overtuigd dat ‘ingeval de kiesbevoegden aan de voorlopige vergaderingen algemeen deelnemen, die vergaderingen het doen van goede keuzen krachtdadig zullen bevorderen. Zij neemt daarom de vrijheid om de aandacht van Dordrechts ingezetenen op die vergaderingen te vestigen.’¹⁹⁶

Wilde de kiesvergadering het doen van goede keuzes krachtdadig bevorderen, dan moest er bij de vergaderingen wel sprake zijn van een stevige opkomst. Dat was bij de eerstvolgende vergadering, blijktens het verslag in de *Dordrechtsche Courant* van dinsdag 26 augustus, duidelijk nog niet het geval: ‘In de voorloopige kiezersvergadering, gehouden den 21 Augustus jl. is, uithoofde van het zeer geringe aantal kiezers, dat opgekomen was, besloten: 1. met de werkzaamheden, waartoe de vergadering was opgeroepen, alstoen niet voorttegaan, en 2. het bestuur op te dragen om, door eene nadere uitnoodiging aan de stemgerechtigde ingezetenen, te beproeven eene meer talrijke vergadering tot stand te brengen.’¹⁹⁷ De volgende vergadering zou plaatsvinden op woensdag 27 augustus. De kiesgerechtigden in Dordrecht moesten duidelijk nog wakker geschud worden. Het bestuur besloot dan ook zijn oproep kracht bij te zetten en het belang van de aanstaande verkiezingen duidelijk te maken:

Kiezers! Gij zijt in der tijd opgekomen, om u met elkander over de te doene keuzen te beraden, toen er leden van de tweede kamer der staten-generaal moesten gekozen worden; - voorzeker, gij hebt geen minder, maar veeleer een meer dadelijk belang bij de samenstelling van een stedelijk bestuur; want het geldt uwe eigen huishouding. – Wilt u dan aan het bijwonen der voorloopige vergaderingen niet onttrekken, maar door uwe opkomst medewerken tot bevordering van eenheid en tot de vergemakkelijking der ophanden zijnde verkiezingen! Eene talrijke opkomst alleen kan dit doel bereiken, door den geest der meerderheid te doen kennen.¹⁹⁸

Het blijft de vraag in hoeverre de kiezers deze oproep serieus namen en toch besloten op te komen dagen bij de volgende vergaderingen. Opkomstcijfers werden niet genoemd. Desalniettemin ging het bestuur en de vergadering door met hun werkzaamheden – voor de vergadering van 27 augustus betekende dit het aanvullen van het bestuur en het opmaken van een gros. De vergadering koos ervoor om het bestuur, in plaats van een voorgenomen tweetal, aan te vullen met één lid: de 45-jarige Florent van Wageningen. Florent – geen directe familie

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ ‘Verslag voorlopige kiezersvergadering.’, *Dordrechtsche Courant* (26 augustus 1851).

¹⁹⁸ Ibidem.

van Jacob van Wageningen – was in Dordrecht actief als koopman en reder en rond deze jaren actief binnen de Vrijheid en Diversa.¹⁹⁹ Florent was zoals we in hoofdstuk 1 reeds zagen bovendien – net als Veth, Bredius en Verbeek van der Sande – lid van de Amstelsociëteit.

Daarmee bestond het gehele bestuur opeens uit leden van de Amstelsociëteit. Waar in 1850 de leiding van de kiesvergadering nog politiek divers van kleur was, en de commissie die deze verkiezingen de kiesvergadering initieerde dat ook was, bleek het huidige bestuur nu van liberale gezindte te zijn. De liberalen trokken daarmee aan het langste eind. Waarschijnlijk was dit een gevolg van de slechte opkomst bij de vergaderingen. Kennelijk bleef de interesse bij het electoraat – dat zoals gezegd deze verkiezingen voor een groter gedeelte uit middengroepen bestond – uit om actief deel te nemen aan de verkiezingen. De liberalen konden daardoor de overhand krijgen op de slecht bezochte kiesvergaderingen. Het was echter de vraag of die toon doorgezet kon worden bij het selecteren van kandidaten.

Kiezerslijsten alom

In het restant van de vergadering van 27 augustus gingen de aanwezigen over tot het opmaken van een gros bestaande uit maar liefst 72 personen. Op de lijst stonden in ieder geval de personen die deel uitmaakten van de vroegere bezetting van de stedelijke raad en het kiescollege. Ook veel familieleden van eerdere raadsleden stonden op het gros. Ondanks het liberale bestuur gaf het gros geen blijk van vernieuwing. Uitgesproken liberale kandidaten ontbraken. Op de volgende vergadering die maandag 1 september zou plaatsvinden, moest uit het gros een definitieve kandidatenlijst worden opgesteld: ‘De kiezers worden dringend uitgenoodigd deze vergadering te willen bijwonen, ten einde eene doelmatige keuze voor den gemeenteraad te helpen bevorderen.’²⁰⁰

Alvorens het zo ver was, ontstond er nog een kortstondige discussie in het publieke debat, resulterende in een ingezonden brief van een anonieme kiezer in de *Dordrechtsche Courant* van 30 augustus. De onbekende auteur uitte zijn ongenoegen over de gebrekkige opkomst op de laatste vergadering die ‘nog geenszins zoo talrijk is als men in deze had mogen wenschen en verwachten.’²⁰¹ Toch was de auteur van mening dat het opgestelde gros ‘ruimschoots gelegenheid geeft om goede en in het belang der stad gewenschte keuzen te doen.’ Degenen die zich beklaagden over de lijst – wat dus klaarblijkelijk het geval was – hadden

¹⁹⁹ RAD, Sociëteit ‘De Vrijheid’ (51), Sociëteit ‘De Vrijheid’, Ledenlijsten 1837, 1838-1855, 1856, inv.nr. 12, p. 110; RAD, Letterkundig Genootschap ‘Divers Sed Una’ (99), Wet, inv.nr. 1, Ledenlijst en lijsten van werkende en honoraire leden 1816-1856.

²⁰⁰ ‘Gisteren gehouden kiezersvergadering.’, *Dordrechtsche Courant* (30 augustus 1851).

²⁰¹ ‘(Ingezonden.) Verkiezing van leden voor den gemeenteraad.’, *Dordrechtsche Courant* (30 augustus 1851).

volgens hem geen recht meer van spreken en waren zelf de oorzaak van het ontbreken van de door hen gewenste personen: ‘‘Indien zij aan de voorlopige vergadering hadden deelgenomen en hunne stemmen hadden doen gelden, dan zeker zou de lijst op sommige punten een ander aanzien hebben gekregen.’’²⁰² De auteur benadrukte vervolgens het belang van de kiesvergaderingen die ‘eenen grooten invloed uitoefenen.’ Kiezers moesten daarom volgens hem in grote getale deelnemen aan de vergaderingen:

Soortgelijke vereeniging moet nimmer strekken om aan bijzondere bekenden, vrienden of verwanten eene eervolle betrekking te doen opdragen; – maar om aan de stad onzer inwoning een wijs en goed bestuur te verzekeren – een bestuur dat de behoeften van zijnen tijd kent en den lust en den moed heeft om die behoeften te bevredigen. Dit doel is alleen te bereiken door eene openlijke samenwerking. Zie die eenen andere weg willen inslaan, zullen spoedig ontwaren dat hunne pogingen tot niets leiden. Dat dus een ieder het belang stelt in de redelijke en stoffelijke welvaart onzer stad, zoo mogelijk, aan de bestaande vergadering deelname, opdat hare aanwijzing van kandidaten in waarheid strekke tot heil der burgerij.

In hoeverre kiezers die na dit bericht alsnog opkwamen dagen nog veel in de melk te brokkelen hadden op de vergadering waarin de definitieve lijst werd opgesteld, valt lastig te zeggen. De vergadering besloot om de lijst beperkt te houden tot 19 kandidaten – evenveel als de nieuwe stedelijke raad aan raadsleden zou tellen. Tien personen hadden in de eerste ronde al een absolute meerderheid verworven: Jacob ‘t Hooft, Johannes Lotsy, Adolph Blussé jr., Gerrit de Raadt, Leendert Roodenburg, Frederik Déking Dura, Simon van Brakel, Florent van Wageningen, Hendrik van den Bergh en Cornelis van Dorsser.²⁰³

Van deze lieden zaten alleen de nu 36-jarige boekdrukker en courantier Adolph Blussé jr., De Raadt, de 34-jarige Dordtse koopman Van Brakel, Van Wageningen en Van Dorsser nog niet eerder in de stedelijke raad of het kiescollege. Familiebanden waren goed terug te zien. Zoals we in hoofdstuk 1 zagen, zat de vader van Blussé jr. – Adolph Blussé van Oud-Alblas – in de stedelijke raad in de jaren 1840. Daarnaast zat de vader van Van Dorsser al sinds 1824 in het stedelijk bestuur (zie tabel 1.1). Simon van Brakel was de zoon van de 61-jarige koopman Gerrit van Brakel, die in de jaren 1840 al zitting nam in het kiescollege.²⁰⁴ De Raadt was

²⁰² Ibidem.

²⁰³ ‘Het bestuur der kiezersvergadering berigt.’, *Dordrechtsche Courant* (4 september 1851).

²⁰⁴ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, jaarboekje 1840. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 33; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, jaarboekje 1847. Plaatselijke besturen,

bovendien een vooraanstaand figuur die tot een aanzienlijke familie behoorde. Zijn vader – Plinius de Raadt van Hendrik-Ido-Ambacht – was de burgemeester van Barendrecht die in 1850 nog werd genoemd als kandidaat voor de Tweede Kamer.²⁰⁵ Alleen Van Wageningen – die vanaf 1845 in Jacob van Wageningen overigens ook een familielid in het kiescollege zag vertegenwoordigd – droeg duidelijk een liberale stempel in de vorm van zijn lidmaatschap bij de Amstelsociëteit.

Voor het resterende aantal werden uit de kandidaten die geen absolute meerderheid verworven negen dubbeltallen gevormd. Op de laatste vergadering zou middels een stemming tussen de dubbeltallen de definitieve lijst verder aangevuld worden.²⁰⁶ Voor die laatste bijeenkomst op donderdag 4 september zou plaatsvinden, was aan de vergadering nog een brief medegedeeld van Jacob Vriesendorp, die ‘onder dankbetuiging voor de eer hem ten deel gevallen, verzocht heeft om voor de candidatuur, als lid van den gemeenteraad, niet verder in aanmerking te komen.’ Nadat de vergadering dit ter kennis nam, werd tussen de dubbeltallen gestemd en werd de definitieve kandidatenlijst aangevuld met de 40-jarige houthandelaar Jan Schouten jr., de 47-jarige koopman Simon Zadoks, J.W. Heytink, de nog maar 22-jarige koopman Anthonie Bouvy, de graanhandelaar en kiescollegelid Vincent Thierens, de nu 61-jarige graanhandelaar Adriaan Vos van Hagestein en de medisch doctor P. de Vrij.²⁰⁷ Van deze kandidaten waren alleen Zadoks, Heytink, Bouvy en De Vrij relatieve buitenstaanders. Jan Schouten jr. was de zoon van de invloedrijke Jan Schouten sr. en Vos van Hagestein en Thierens hadden daarnaast al een verleden in de stedelijke raad respectievelijk het kiescollege (zie tabel 1.1).²⁰⁸ Opvallend aan deze namen is wel dat – los van De Vrij – iedereen lid was van de sociëteit De Vrijheid.²⁰⁹ Schouten sr., Zadoks en Bouvy waren later nog actief als vrijmetselaars.²¹⁰ Op de kandidatenlijst stonden aldus lieden uit de oude stedelijke raad, lieden van de volgende generatie bestuursfamilies én een aantal nieuwe en tevens jonge lieden die waarschijnlijk een nieuw deel van het electoraat poogden te vertegenwoordigen.

Kiezers, p. 66; Genealogie, Simon van Brakel 1817-????, Genealogieonline.nl,

<https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-schuring-visch/I1059.php> (geraadpleegd 13 maart 2022).

²⁰⁵ Biografie van Mr. G.A. de Raadt, Parlement.com, https://www.parlement.com/id/vg09ll5gxdxu/g_a_de_raadt (geraadpleegd 13 maart 2022).

²⁰⁶ ‘Het bestuur der kiezersvergadering berigt.’, *Dordrechtsche Courant* (4 september 1851).

²⁰⁷ ‘Het bestuur der kiezersvergadering berigt.’, *Dordrechtsche Courant* (6 september 1851).

²⁰⁸ RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, jaarboekje 1840. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 33; RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, jaarboekje 1847. Plaatselijke besturen, Kiezers, p. 66.

²⁰⁹ RAD, Sociëteit ‘De Vrijheid’ (51), Sociëteit ‘De Vrijheid’, Ledenlijsten 1837, 1838-1855, 1856, inv.nr. 12, p. 110, 145 en 148.

²¹⁰ HVM, Vrijmetselaarsloge La Flamboyante te Dordrecht, Ledenlijsten, Jaren 1853-1858.

De lijst was daarmee compleet. Het was echter niet verplicht dat kiesgerechtigden hun stem op iemand van de kandidatenlijst moesten uitbrengen. De lijst kon alleen als leidraad dienen voor de kiezers. Het was bovendien niet de enige ‘kiezerslijst’ waar het electoraat zijn keuze kon aan ontleen. In de *Dordrechtsche Courant* van 4 september vond een anonieme kiezer het kennelijk weer – net als op 9 augustus gebeurde – nodig om een lijst van de huidige leden van het stedelijk bestuur in de *Courant* te plaatsen.²¹¹ Waarschijnlijk waren deze kennisgevingen afkomstig vanuit het huidige stedelijke bestuur, die weinig noodzaak zagen in drastische veranderingen binnen de stedelijke raad.

De laatste kennisgeving was blijkens een ingezonden brief van een andere anonieme kiezer een volgende schop tegen het zere been van veel kiezers: ‘’Waartoe die herhaalde kennisgeving aan de kiesgerechtigden?’’, vroeg de auteur zich af.²¹² Volgens hem hadden ze geen andere bedoeling dan ‘eene bloote kennisgeving’ die niets anders omvatte dan ‘onloochenbaar een bedekte aanprijzing aan de kiesgerechtigden van de tegenwoordige leden van den stedelijke raad’: ‘’Is deze werkelijk hare strekking? Wil men de keuze van 19 leden voor den nieuwe gemeenteraad, uit de oude leden, op deze wijze aanbevelen, dan mag de wijze, waarop dat daar geschied is, al zeer onhandig genoemd worden ; noch de oude leden van den raad, noch het publiek, noch de kiesgerechtigden zullen inzender daarvoor dank wijten.’’²¹³

Naast de al benoemde twee lijsten bleek zelfs dat er een derde kandidatenlijst in omloop was. Deze lijst was samengesteld door een op zaterdag 6 september gehouden kiesvergadering van de sociëteit De Vriendschap, waar door ‘stemgerechtigde leden dier sociëteit en hunne vrienden’ eerst een gros werd samengesteld, waarna kandidaten voor de gemeenteraad werden gekozen.²¹⁴ Over de sociëteit is weinig bekend. Ook ledenlijsten ontbreken. Vermoedelijk was de sociëteit, doordat ze onder meer samenkwamen in cafés, meer bestemd voor de middengroepen – zoals de eerder genoemde winkeliers, eigenaars van kleinere nijverheidsbedrijven, boekhouders en klerken. De kandidatenlijst oogde echter weinig vernieuwend ten opzichte van de kandidatenlijst samengesteld door de liberale kiesvergadering, maar kende wel een aantal andere namen. Zo stonden de huidige bestuurders en raadsleden burgemeester Jacobus Jantzoon van Erffrenten van Capelle, Cornelis Stoop, Jacob van Wageningen en Jacobus de Voogd op de lijst. Daarnaast stond het 31-jarige raadslid en kassier

²¹¹ ‘Kennisgeving der namen van de tegenwoordige leden van het stedelijk bestuur.’, *Dordrechtsche Courant* (4 september 1851).

²¹² ‘Ingezonden.’, *Dordrechtsche Courant* (6 september 1851).

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ ‘In de op zaterdag den 6 september gehouden kiesvergadering boven het lokaal der sociëteit de *Vriendschap*.’, *Dordrechtsche Courant* (9 september 1851).

Otto de Kat, die vanaf 1848 de op 80-jarige leeftijd overleden Bastiaan de Kat in de raad opvolgde, ook op de lijst (zie tabel 1.1 en 3.1). Namen die nog niet eerder voorbij kwamen waren de koopmannen Backer en Jan de Groot, de gemeenteambtenaar Bemolt en de brander Dirk Gips.²¹⁵ Los van De Kat waren deze laatstgenoemde lieden – Backer, De Groot, Bemolt en Gips – allemaal lid van De Vrijheid.²¹⁶

Behoudendheid of vernieuwing?

Dinsdag 9 september vonden de verkiezingen plaats. Ter inlevering van de stembriefjes was op 30 augustus de stad door het huidige gemeentebestuur ingedeeld in drie afdelingen met elk een stembureau: één op het gemeentehuis in de raadzaal, één in het Hof in het lokaal bestemd voor de plaatselijke schoolcommissie en één in het lokaal van de Schuttersraad aan de Vriesestraat. Het was kiezers niet toegestaan stembrieven in te leveren bij een lokaal anders aangewezen op hun oproepingsbriefje.²¹⁷ Donderdag 11 september verschenen per afdeling de opkomstcijfers in de *Dordrechtsche Courant*. Ondanks de gebrekkige opkomsten bij de kiesvergaderingen, vielen de opkomstcijfers (bijna 82%) verrassend positief uit – op het totaal aantal kiesgerechtigden van 887 hadden maar liefst 724 kiezers hun stembriefje ingeleverd. Om verkozen te worden was daarom een volstrekte meerderheid van 363 stemmen vereist.²¹⁸

Tien personen werden meteen met een volstrekte meerderheid van de stemmen verkozen: Hendrik van den Bergh (376), Adolph Blussé jr. (368), Jacob 't Hooft (531), Frederik Déking Dura (432), Jacobus Jantzoon van Erffrenten van Capelle (444), Johannes Lotsy (462), Leendert Roodenburg (507), Cornelis Stoop (363), Adriaan Vos van Hagestein (480) en Pieter van de Wall (364).²¹⁹ Tussen de volgende personen moest in een twee ronde een herstemming plaatsvinden: Bartholomeus van der Elst van Bleskensgraaf (343), Johannes den Bandt van Heekelingen (323), Willem Gevaerts van Nuland (303), Otto de Kat (284), Pieter Blussé van Zuidland (283), Jan Schouten sr. (269), Vincent Thierens (258), Timmers Verhoeven (227), Jacob Mauritz (217), Jacobus de Voogd (217), Backer (209), Cornelis van Dorsser (203), Jacob van Wageningen (204), Simon van Brakel (203), Gerrit de Raadt (196), Jacob Vriesendorp (186), Adriaan van der Linden (165) en Florent van Wageningen (165).²²⁰

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ RAD, Sociëteit 'De Vrijheid' (51), Sociëteit 'De Vrijheid', Ledenlijsten 1837, 1838-1855, 1856, inv.nr. 12, p. 52, 75, 126 en 147.

²¹⁷ 'Afkondiging. Burgemeester en wethouders der Stad Dordrecht.', *Dordrechtsche Courant* (4 september 1851).

²¹⁸ 'Dordrecht, den 10 September.', *Dordrechtsche Courant* (11 september 1851).

²¹⁹ Ibidem.

²²⁰ Ibidem.

Ondanks de ingezonden mededeling van Vriesendorp voor de kiesvergadering van 4 september, waarin hij mededeelde niet te willen worden herkozen, ontving hij toch nog genoeg stemmen om middels de herstemming in de raad te komen. Hij voelde zich derhalve genoodzaakt nogmaals zijn ‘terugtrekking’ mede te delen middels een kort bericht in de *Dordrechtsche Courant*: ‘De ondergeteekende betuigt zijnen dank aan allen, die hem, bij de nu plaats gehad hebbende verkiezing van leden van den Gemeenteraad dezer Stad, een blijk van vertrouwen hebben geschonken, doch verzoekt, hem bij de aanstaande herstemming niet in aanmerking te doen komen, daar hij, in geval van benoeming, zich zou verplicht achten, om redenen hem persoonlijk betreffende, dezelve niet aan te nemen.’²²¹

De tweede stemronde vond plaats op woensdag 24 september ‘in dezelfde lokalen en op hetzelfde tijdstip waarop de eerste stemming gehouden is.’²²² Weer een dag later stonden de uitslagen in de *Dordrechtsche Courant*. Ondanks de oproep van Vriesendorp ontving hij toch nog 84 stemmen. Dat waren voor hem gelukkig niet genoeg stemmen voor een plek in de raad. Pieter Blussé van Zuidland (474), Bartholomeus van der Elst van Bleskensgraaf (456), Johannes den Bandt van Heekelingen (391), Willem Gevaerts van Nuland (390), Jan Schouten sr. (373), Adriaan van der Linden (344), Otto de Kat (326), Timmers Verhoeven (308) en Vincent Thierens (293) kregen wel genoeg stemmen om verkozen te worden.²²³ Zaterdag 18 oktober vond de beëdiging en installatie van de nieuwe stedelijke raad plaats. In dezelfde zitting werden van der Linden, Van der Elst van Bleskensgraaf en Lotsy benoemd tot wethouder.²²⁴ Daarmee was de tijd aangebroken om de balans op te maken.

Wie had gehoopt op een frisse wind kwam na de laatste verkiezingsuitslagen van een koude kermis thuis. De nieuwe stedelijke raad bleef, los van de verkleining van het aantal leden van 28 naar negentien, vooral nog de geest van de oude republiek uitademen. Op de kandidatenlijsten van de liberale kiesvergadering en de kiesvergadering van de sociëteit De Vriendschap werden – vergeleken met voorgaande verkiezingen – wél relatief meer kandidaten genoemd die lid waren van De Vrijheid en de middenklasse schenen te vertegenwoordigen. Mogelijk komt dit doordat een groter deel van de middenklasse mocht stemmen en omdat een deel van de liberale kiesvergadering – die onder leiding stond van leden van de Amstelsociëteit – toch de voorkeur gaven aan nieuwe kandidaten. Dit betaalde zich echter niet uit in de nieuwe stedelijke raad. Van een verschuiving of een frisse wind was geen sprake. De nieuwe stedelijke

²²¹ ‘De ondergeteekende betuigt zijnen dank aan allen.’, *Dordrechtsche Courant* (18 september 1851).

²²² ‘Kennisseving. Burgemeester en wethouders der Stad Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (16 september 1851).

²²³ ‘Dordrecht. Den 24 september.’, *Dordrechtsche Courant* (25 september 1851).

²²⁴ ‘Afkondiging. Burgemeester en wethouders van Dordrecht.’, *Dordrechtsche Courant* (23 oktober 1851).

raad kende uiteindelijk maar twee nieuwkomers. Dat wil zeggen twee kandidaten die nog niet eerder in de stedelijke raad zaten – Thierens en Blussé jr. Outsiders kunnen ze echter niet genoemd worden. Zoals we eerder zagen kwam Thierens uit het kiescollege en Blussé jr. was de zoon van Adolph Blussé van Oud-Alblas die eerder al in de stedelijke raad zat.

Het is moeilijk om na te gaan wat precies de oorzaak was van de behoudende uitslagen. Weber stelt in dit verband dat de ‘kleine burgerij’ het liet afweten om hun stem uit te brengen, terwijl Kooij stelt dat de nieuwe kiezers boven hun stand hadden gekozen.²²⁵ Voor allebei de verklaringen valt iets te zeggen, gezien de ‘nieuwe’ samenstelling van de stedelijke raad. Toch valt er als we de verkleining van de raad in ogenschouw nemen en kijken naar de raadsleden die afscheid namen een tweetal dingen op. Vergelijken we de stedelijke raad van 1851 met de stedelijke raad gedurende de jaren 1840 dan valt, gelet op de beroepen, op dat het aantal particulieren – zes in 1840 tegenover één in 1851 – aan verandering onderhevig is (vergelijk tabel 1.2 met tabel 3.1). Een ander punt is dat het aantal lidmaatschappen van de vrijmetselaarsloge La Flamboyante en de sociëteit De Vrijheid in absolute aantallen nagenoeg gelijk blijven, terwijl de lidmaatschapsaantallen van de sociëteiten Amicitia en Harmonie gedaald zijn (vergelijk tabel 1.3 met tabel 3.2).

Met de verkleining van de stedelijke raad waren het vooral oudgedienden, veelal van aanzienlijke of regenteske afkomst, die afscheid namen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de inmiddels 82-jarige rentenier Hermanus Hoog, de 79-jarige Pieter Beelaerts van Emmichoven, de rentenier Mattheus Onderwater of de 57-jarige belastingontvanger Willem van den Santheuvel (zie tabel 1.2). Het zou nog een flink aantal jaren duren voordat er daadwerkelijk veel veranderde aan de samenstelling van de stedelijke raad. Volgens Kooij veranderde het bestuur slechts langzaam van karakter en verdwenen conservatieve raadsleden langzaam van het toneel om plaats te maken voor opvolgers die door liberale kiesvergaderingen naar voren werden geschoven. Pas in 1899 verdween volgens hem de laatste vertegenwoordiger van de oude aristocratie en was er nog slechts één raadslid over die een dubbele achternaam droeg.²²⁶ Het ‘wonderjaar 1848’ betekende daarmee dat er geen abrupt einde kwam aan de politieke cultuur van de eerste helft van de negentiende eeuw, waarin in de woorden van Stuurman, de ‘geest van de oude Republiek nog rondwaarde’. Desalniettemin werden de nodige veranderingen wel in gang gezet.

²²⁵ Weber, *Verkiezingen in Dordrecht 1850-1851*, 22; Kooij, ‘Een stad in verandering 1850-1900’, 55.

²²⁶ Kooij, ‘Een stad in verandering 1850-1900’, 57-58.

Conclusie

Hoe kenmerkten de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 en 1850, en de gemeenteraadsverkiezingen van 1851, in Dordrecht zich door verandering en continuïteit in kiezersorganisatie en kandidaatstelling ten opzichte van de verkiezingen in de jaren 1840? Een antwoord op die vraag moet tweeledig luiden. Ten eerste was er sprake van een aanzienlijke verandering ten aanzien van de verkiezingspraktijken. In tegenstelling tot de verkiezingspraktijken in de jaren 1840, waarin nauwelijks sprake was van principieel debat rondom kandidaten en waarbij vooral familieleden of leden van oude bestuursfamilies naar voren werden geschoven, was er tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 en 1850, en de gemeenteraadsverkiezingen van 1851, volop sprake van levendige en conflictueuze praktijken, al ging dit er natuurlijk veel gematigder en bedaarder aan toe vergeleken met de praktijken in bijvoorbeeld Frankrijk en Duitsland. Ook moet vastgesteld worden dat de conflictueuze praktijken bij iedere verkiezingen al naargelang de eigenheid van die verkiezingen werden gekenmerkt door verschillende tegenstellingen.

Ten tweede was er ook sprake van continuïteit in die zin dat de grondwetsherziening – die de levendige en conflictueuze praktijken mogelijk maakte door de introductie van het directe kiesrecht – niet resulteerde in wezenlijk andere verkiezingsuitslagen ten opzichte van de verkiezingsuitslagen in de jaren 1840. Door de gematigdheid en bedaardheid – en op de oppervlakte misschien wel onzichtbaarheid – van de geanalyseerde verkiezingspraktijken ten opzichte van de buitenlandse ontwikkelingen en de verkiezingsuitslagen die na de grondwetsherziening van 1848 aan weinig verandering onderhevig waren, zou men snel tot de conclusie kunnen komen dat – in de ogen van Boogman – het politieke bestel nog ‘te modern’ was voor zijn tijd. Niets is echter minder waar als gekeken wordt naar de levendigheid en conflictueusheid die na de grondwetsherziening van 1848 in Dordrecht ontstond.

In tegenstelling tot de gesloten en achter de deur gehouden verkiezingen in de jaren 1840, vond in 1848 voor het eerst in het Koninkrijk de verkiezingsstrijd in het openbaar plaats. Waar Kooij eerder nog beweerde dat de notabelen in 1848 de hoofden bij elkaar staken om de regie niet uit handen te geven, moet echter nu geconcludeerd worden dat dit iets gecompliceerder lag. De notabelen slaagden er ten eerste niet in om de eenheid te bewaren, gelet op het ontstaan van de liberale kiesvergadering van de Vereniging van Kiezers. De pogingen van die kiesvergadering om een liberale kandidaat te benoemen – in de kandidatuur van eerst Blussé van Oud-Alblas en daarna Thorbecke – resulteerde in de oprichting van een tegenvergadering onder leiding van Jan Schouten. Zelfs in die kiesvergadering, die meer

gematigd van kleur was, lukte het de notabelen, waar de bestuurlijke elite zeker een groot deel van uitmaakte, niet om de eenheid te bewaren. Ook in die kiesvergadering ontstond discussie en verdeeldheid over de voor te dragen kandidaten. De verdeeldheid kwam tijdens de verkiezingsperiode bovendien uitgebreid aan bod in de verslagen van en in ingezonden opiniestukken in de *Dordrechtsche Courant*.

Het gebrek aan eendracht kwam tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1850 op een andere manier tot uitdrukking. Door de uitbreiding van het electoraat en het feit dat het hoofdkiesdistrict Dordrecht niet één maar twee Tweede Kamerleden moest kiezen, ontstond er een nieuwe dynamiek die de verkiezingspraktijken in 1850 op een andere manier vormgaven ten opzichte van 1848. De plattelandskiezers gingen zich steeds uitdrukkelijker melden en kwamen – zowel in de kiesvergaderingen als in de dagbladen – hun stem opeisen in het politieke debat. Het resulteerde in een kortstondige polemiek in de *Dordrechtsche Courant* tussen een aantal plattelands- en een aantal stedelijke kiezers. Alle pogingen ten spijt wisten de intern verdeelde stedelijke kiesgerechtigden ditmaal hun krachten te bundelen in één om zo de uiteindelijk twee winnende kandidaten voor te dragen.

Ook de gemeenteraadsverkiezingen van 1851, de eerste onder het nieuwe directe kiesstelsel, verschilden ten opzichte van de eerdere twee geanalyseerde verkiezingen. Alleen al vanwege het feit dat nu een nieuwe stedelijke raad op het spel stond, in plaats van een lidmaatschap voor de Tweede Kamer en omdat – vanwege de verlaagde census – een aanzienlijk groter deel van de middengroepen mocht stemmen. Toch is er ook een overeenkomst te trekken met de verkiezingen van 1848. Ook nu was er sprake van een liberale kiesvergadering. Dit maal werd de kiesvergadering volledig geleid door leden van de Dordtse tak van de Amstelsociëteit. Het verschil is dat er geen tegenreactie kwam in de vorm van een meer gematigde kiesvergadering. Er was blijkens de *Dordrechtsche Courant* sowieso al weinig animo voor een kiesvergadering – getuige het geklaag over de opkomst en zelfs het uitstellen van een vergadering vanwege de te lage opkomst. De huidige stedelijke raad hield zijn verkiezingsactiviteiten beperkt en hield het bij meerdere kennisgevingen van de samenstelling van de huidige raad in de *Dordrechtsche Courant*, dit tegen het zere been van een aantal kiezers. Daarnaast werd er nog een derde kandidatenlijst in omloop gebracht door de sociëteit De Vriendschap – een sociëteit die meer voor de middengroepen was.

Desondanks de liberale kiesvergadering en de verschillende kandidatenlijsten viel de verkiezingsuitslag voor degenen die hoopten op verandering bedrogen uit. De stedelijke raad bestond vrijwel geheel – los van twee nieuwkomers die ook bij het establishment behoorden – uit leden die op dat moment al in de stedelijke raad zaten. Ook bij de Tweede

Kamerverkiezingen van 1848 en 1850 werd de voorkeur gegeven aan twee kandidaten – Lotsy en Blussé van Oud-Alblas – die tot het establishment behoorden. De oorzaken achter de behoudende verkiezingsuitslagen moeten gezocht worden in enerzijds de aspecten van *politics of place* en anderzijds de cultureel-maatschappelijke achtergronden van de kandidaten en organisatoren van de kiesvergaderingen. Beide oorzaken speelden, zo blijkt, een cruciale rol in het verloop van de verkiezingspraktijken na de grondwetsherziening van 1848.

Hoewel voornamelijk impliciet aan de orde gekomen in de analyse, kleurden de aspecten van *politics of place* wel degelijk de gematigde cultuuromslag in die in Dordrecht na 1848 waarneembaar was. Door de introductie van het directe kiesrecht verschoof de plaats waar over politiek werd gesproken van ondoorzichtige achterkamertjes naar openbare kiesvergaderingen waar – los van een beginselverklaring in 1848 – iedere kiezer in beginsel welkom was om over de kandidaten te discussiëren. Persoonlijke banden tussen vertegenwoordigers en het electoraat speelden daarbij een niet onbelangrijke rol. De kiezers in Dordrecht gaven in 1850 duidelijk de voorkeur aan kandidaten uit de stad, ten opzichte van de plattelandskiezers die de voorkeur gaven aan iemand uit de regio. De aspecten van *politics of place* kwamen daarnaast ook expliciet aan de orde in de vele opiniestukken die tijdens de verkiezingen van 1848 in de *Dordrechtsche Courant* werden geplaatst – bijvoorbeeld toen het ging over ‘den geest van localiteit’ ten opzichte van het algemeen belang.

Persoonlijke banden tussen de vertegenwoordigers en het electoraat en de gevolgen daarvan voor de verkiezingspraktijk werden daarbij versterkt door de cultureel-maatschappelijke banden van de organisatoren en kandidaten. Een analyse van die banden maakt bovendien de innige verstrengeling van het politieke en maatschappelijke leven inzichtelijker. Met name sociëteitslidmaatschappen bleken een onderscheidende factor te zijn die de eenheid en verdeeldheid tussen kiesvergaderingen en kandidaten blootlegden. Zo stonden in 1848 leden van Harmonie – Van Dorsser, Van Wageningen en Knottebelt – aan de wieg van de liberale kiesvergadering, de Vereeniging van Kiezers, die in eerste instantie Harmonie-lid Blussé van Oud-Alblas naar vorenschoven. Daartegenover stond de tegenvergadering van de Amicitianen Schouten en Van den Bergh, die onder andere de gematigd-liberale en tevens Amicitiaan Lotsy naar vorenschoof.

Zo zwart-wit was het allemaal natuurlijk niet. Dubbellidmaatschappen waren niet vreemd en de sociëteitsleden konden zich in 1850 wel degelijk verenigen in één politiek-divers gekleurde kiesvergadering om zo twee stedelijke kandidaten naar voren te schuiven. Naast sociëteitslidmaatschappen speelden bijvoorbeeld ook de vrijmetselaarsloge La Flamboyante een verbindende factor tussen liberale en meer gematigde personen. Daarnaast waren Diversa

en het Dordtse Nutsdepartement genootschappen waar vrijwel de gehele bestuurlijke elite en een groot deel van de middengroepen te vinden waren. Een deel van die middengroepen kon zich in 1851 bovendien laten gelden tijdens de gemeenteraadsverkiezingen. Los van een kandidatenlijst van de sociëteit De Vriendschap en de mislukte poging van Dordtse leden van de Amstelsociëteit om liberale ‘middenklassers’ de raad in te sturen, bleef het echter stil en waren die kiezers er klaarblijkelijk content mee dat de oude stedelijke raadsleden aanbleven. Aspecten van *politics of place* en de verstrengeling tussen het politieke en maatschappelijke leven hebben daar ongetwijfeld aan bijgedragen.

Al met al laat de casus Dordrecht een duidelijk beeld zien. Ondanks wat eerder in de literatuur naar voren is gekomen, was er in Dordrecht wel degelijk sprake van levendige en conflictueuze praktijken tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1848 en 1850, en de gemeenteraadsverkiezingen van 1851. Het onderzoek sluit daarmee aan bij de bevindingen van Van Veen in zijn onderzoek naar de experimenten met kiezersorganisatie in kiesvergaderingen na de grondwetsherziening van 1848. Daarbij moet bovendien geconcludeerd worden dat in Dordrecht sprake was van een gematigde cultuuromslag, waarbij kiesgerechtigden – in tegenstelling tot de jaren 1840 – discussie met elkaar niet uit de weg gingen. De continuïteit zit hem vooral in de verkiezingsuitslagen. De stedelijke raad veranderde in 1851 nauwelijks van aard of samenstelling en het electoraat gaf in 1848 en 1850 de voorkeur aan lokale kandidaten, die uit de stad kwamen en deel uitmaakten van de bestuurlijk-maatschappelijke elite. Die behoudendheid bevestigt en concretiseert de visie die Waling en Ottenheim naar voren brengen in hun onderzoek naar 1848. De gematigde en bedaarde onderlinge verdeeldheid op kiesvergaderingen kenmerkt de door hun genoemde Nederlandse consensuscultuur, waarbij tijdens de verkiezingspraktijken na 1848 vooral sprake was van eenheid in verdeeldheid.

De vraag rijst vervolgens op hoe de casus Dordrecht zich verhield tot de onderzochte casussen elders in het land. Wat dat betreft past de casus Dordrecht goed in het algehele beeld dat tot nu toe bekend is en wat uit deze casussen naar voren komt. Ook in Amsterdam, Utrecht, Arnhem en Den Haag werd volop geëxperimenteerd met kiezersorganisatie en kandidaatstelling, en ook daar vielen de verkiezingsuitslagen ofwel behoudend uit of gingen ze geheel in tegen de pogingen van de liberalen. Vooral een vergelijking met de casus Den Haag, waarbij Furnée de gemeenteraadsverkiezingen van 1851 heeft onderzocht, is treffend. Ook daar deden zich lokaal levendige organisatorische praktijken voor, maar betaalde dat zich uiteindelijk niet uit in een wezenlijk andere samenstelling van de stedelijke raad.

Is daarmee dan alles gezegd? Niet helemaal. Ondanks dat de casus Dordrecht het beeld uit de verschillende casestudies lijkt te bevestigen, is er nog altijd ruimte voor

vervolgonderzoek. Die ruimte moet vooral gezocht worden in de beperkingen die dit onderzoek met zich meedroegen. Ten eerste zorgde de fixatie op de stad Dordrecht en het daarmee samenhangende bronnencorpus ervoor dat bepaalde aspecten van het onderzoek onderbelicht zijn geraakt. Waar de achtergronden van de kandidaten en organisatoren van kiesverenigingen in de stad goed en duidelijk geanalyseerd konden worden, viel dit voor de plattelandskandidaten tegen. Ook de mogelijke rol van de Amstelsociëteit blijft in dit onderzoek onderbelicht, terwijl de kiesvergaderingen in 1851 op een gegeven moment geheel bestuurd werden door Dordtse leden van de Amstelsociëteit. Integraal onderzoek naar meerdere regio's of meerdere kiesdistricten én onderzoek naar de rol van de Amstelsociëteit in kiesdistricten als Dordrecht kunnen deze onvolkomenheden wegwerken en mogelijk nieuwe inzichten opleveren die het onderzoek naar kiezersorganisatie en kandidaatstelling rondom 1848 in het algemeen en voor Dordrecht in het bijzonder verder verrijken.

Daarnaast beslaat de analyse slechts een zeer beperkt tijdspad. Verder onderzoek op dit niveau – lokaal diepgravend onderzoek – naar de rol van kiesvergaderingen in de periode na 1851 zou bij kunnen dragen aan het creëren van een vollediger beeld van de ontwikkeling van kiezersorganisatie en kandidaatstelling na de grondwetsherziening van 1848. Politieke organisatievorming was namelijk een proces van de lange adem en de latere politieke partijen zijn niet abrupt ontstaan. Nee, de oorsprong daarvan ligt echter wel in de cruciale jaren 1848 tot 1851. De casus Dordrecht laat daarbij zien dat toen al – net als in de internationale ontwikkeling van politieke participatie en organisatie – de kiemen werden gelegd voor de latere politieke organisatievorming in de negentiende eeuw. De jaren 1848 tot 1851 moeten dus terecht aangemerkt worden als sleutelmoment in de ontwikkeling van politieke participatie en organisatie.

Tabellen²²⁷

Tabel 1.1 Samenstelling stedelijke raad 1840

<i>Naam</i>	<i>Leefde van</i>	<i>Beroep (eerste beroep vermeld)</i>	<i>Lid vanaf</i>
J. C. Jonkh. Jantzoon van Erffrenten van Capelle (burgemeester)	1769-1859	Particulier	1816
P. Jonkh. Repelaer van Spijkenisse (wethouder)	1766-1844	Particulier	1816
A. van der Linden (wethouder)		Koopman	1822
H.P. Hoog	1769-1847	Rentenier	1816
P. Beelaerts van Emmichoven	1772-1847	President arrondissement Dordrecht	1816
J.C. Rens	1773-1845	Griffier arrondissement Dordrecht	1816
O. Jonkh. Repelaer van Molenaarsgraaf	1796-1869	Particulier	1824
J. Schouten sr.	1786-1852	Reder	1824
J.A. van Dorsser	-1852	Houthandelaar	1824
A. Blussé van Oud-Alblas sr.	1779-1846	Boekdrukker en Courantier	1824
A. Kist	1786-1841	Procureur	1830
A. Vos van Hagestein	1790-1873	Graanhandelaar	1830
H. Kuipers van Meerdervoort	-1845		1830
B. de Kat	1771-1848		1831
J. Kisselius	1778-1850	Koopman	1832
M.G. Timmers Verhoeven		Medisch doctor	1832
M.W. Rees		Koopman	1833
H. den Bandt	-1841	Medisch doctor	1834
E.J. Jonkh. de Court van Valkenswaard	1784-1846	Particulier	1834
J.S. Vriesendorp		Commissionair	1835
C.G.O. Stoop	1785-1855	Kantonrechter	1836
W.J. Rovers	1786-1846	Medisch doctor	1836
M. van den Brandeler	1790-1869	Medisch doctor	1837
F.C. Déking Dura		Koopman	1837
B. van der Elst van Bleskensgrave	1789-1861	Ambtenaar burgerlijke stand	1838
W.B. Jonkh. van den Santheuvel	1794-1865	Belastingontvanger	1839
L.N. Roodenburg	-1859	Graanhandelaar	1839
M. Onderwater		Rentenier	1839

²²⁷ Alle navolgende tabellen zijn samengesteld op basis van het primaire bronmateriaal bestaande uit de jaarboekjes, adresboeken en volkstellingen van Dordrecht en de ledenlijsten van Amicitia, Harmonie, De Vrijheid, Diversa, Pictura en het Dordtse Nutsdepartement. Zie voor het gebruikte bronmateriaal de bibliografie. Sporadisch en ter aanvulling is ook gebruikgemaakt van secundaire literatuur (Barendse en Kooij).

Tabel 1.2 Samenstelling stedelijke raad 1847

<i>Naam</i>	<i>Leefde van</i>	<i>Beroep (eerste beroep vermeld)</i>	<i>Lid vanaf</i>
J. C. Jonkh. Jantzon van Erffrenten van Capelle (burgemeester)	1769-1859	Particulier	1816
A. van der Linden (wethouder)		Koopman	1822
B. van der Elst van Bleskensgrave (wethouder)	1789-1861	Ambtenaar burgerlijke stand	1838
H.P. Hoog	1769-1847	Rentenier	1816
P. Beelaerts van Emmichoven	1772-1847	President arrondissement Dordrecht	1816
J. Schouten sr.	1786-1852	Reder	1824
J.A. van Dorsser	-1852	Houthandelaar	1824
A. Vos van Hagestein	1790-1873	Graanhandelaar	1830
B. de Kat	1771-1848		1831
J. Kisselius	1778-1850	Koopman	1832
M.G. Timmers Verhoeven		Medisch doctor	1832
M.W. Rees		Koopman	1833
J.S. Vriesendorp		Commissionair	1835
C.G.O. Stoop	1785-1855	Kantonrechter	1836
W.J. Rovers	1786-1846	Medisch doctor	1836
M. van den Brandeler	1790-1869	Medisch doctor	1837
F.C. Déking Dura		Koopman	1837
W.B. Jonkh. van den Santheuvel	1794-1865	Belastingontvanger	1839
L.N. Roodenburg	-1859	Graanhandelaar	1839
M. Onderwater		Rentenier	1839
J. de Voogd	1775-1859	Koopman	1841
A. den Bandt	1798-1849	Advocaat	1842
J.B. 't Hooft	1798-1858	Makelaar	1844
W. Jonkh. Gevaerts van Nuland	1798-1871	Betaalmeester	1845
P.H. Jonkh. van de Wall	1795-1853	Rechter-commissaris	1846
P. Blussé van Zuidland	1786-1869	Boekhandelaar	1846
F. Jonkh. Court van Hekelingen	1795-1848	Koopman	1846
J.S. Lotsy	1808-1863	Advocaat, rechter-plaatsvervanger	1847

Tabel 1.3 Aantallen en soorten beroepen gekoppeld aan lidmaatschappen van La Flamboyante, Amicitia, Harmonie en De Vrijheid van raadsleden en kiezers 1840 en 1847²²⁸

<i>Instelling / Beroepsaantallen</i>	<i>La Flamboyante</i>	<i>Amicitia</i>	<i>Harmonie</i>	<i>De Vrijheid</i>
<i>Kiescollege 1840 (aantal leden)</i>	10	17	24	11
Particulieren en renteniers (5)	0	5	1	0
Ambtenarij en rechterlijke macht (12)	3	7	7	3
Vrije beroepen (3)	1	3	2	1
Koopmannen en handelaren (12)	6	6	8	6
Ambachtsbazen en winkeliers (4)	0	0	2	2
Overige (reders/courantiers) (2)	1	1	0	1
<i>Stedelijke raad 1840 (aantal leden)</i>	8	16	19	4
Particulieren en renteniers (6)	1	6	0	0
Ambtenarij en rechterlijke macht (7)	3	6	5	1
Vrije beroepen (5)	0	3	2	0
Koopmannen en handelaren (8)	3	2	7	2
Ambachten en winkeliers (1)	0	1	1	0
Overige (reders/courantiers) (2)	1	1	1	1
<i>Kiescollege 1847 (aantal leden)</i>	10	14	20	12
Particulieren en renteniers (3)	0	3	1	0
Ambtenarij en rechterlijke macht (10)	3	7	6	3
Vrije beroepen (4)	1	3	2	2
Koopmannen en handelaren (14)	6	3	7	6
Ambachtsbazen en winkeliers (6)	0	1	4	2
Overige (reders/courantiers) (1)	1	1	0	0
<i>Stedelijke raad 1847 (aantal leden)</i>	9	16	18	6
Particulieren en renteniers (3)	0	3	0	0
Ambtenarij en rechterlijke macht (9)	3	8	5	2
Vrije beroepen (6)	1	4	5	2
Koopmannen en handelaren (10)	4	4	8	3
Ambachten en winkeliers (1)	0	1	1	0
Overige (reders/courantiers) (1)	1	1	0	0

²²⁸ De getallen van het aantal leden per beroepsgroep komt niet exact overeen met het aantal genootslidmaatschappen en het aantal leden in de instelling omdat er sprake kon zijn van dubbellidmaatschappen en dubbele beroepen.

Tabel 2.1 Aantallen en soorten beroepen gekoppeld aan lidmaatschappen van Diversa Pictura en het Dordtse Nutsdepartement van raadsleden en kiezers 1840 en 1847²²⁹

<i>Instelling / Beroepsaantallen</i>	<i>Diversa</i>	<i>Pictura</i>	<i>Nutsdepartement</i>
<i>Kiescollege en stedelijke raad 1840 (aantal leden)</i>	37	8	40
Particulieren en renteniers (9)	8	3	6
Ambtenarij en rechterlijke macht (9)	9	2	9
Vrije beroepen (6)	6	0	6
Koopmannen en handelaren (16)	11	3	15
Ambachtsbazen en winkeliers (2)	1	0	2
Overige (reders/courantiers) (2)	2	0	2
<i>Kiescollege en stedelijke raad 1847 (aantal leden)</i>	40	12	43
Particulieren en renteniers (5)	4	2	2
Ambtenarij en rechterlijke macht (14)	11	3	14
Vrije beroepen (7)	7	1	7
Koopmannen en handelaren (19)	15	5	16
Ambachten en winkeliers (4)	2	1	3
Overige (reders/courantiers) (1)	1	0	1

Tabel 2.2 Aantallen en soorten beroepen gekoppeld aan lidmaatschappen van Diversa Pictura en het Dordtse Nutsdepartement van raadsleden 1851

<i>Instelling / Beroepsaantallen</i>	<i>Diversa</i>	<i>Pictura</i>	<i>Nutsdepartement</i>
<i>Stedelijke raad 1851 (aantal leden)</i>	18	6	19
Particulieren en renteniers (1)	1	1	0
Ambtenarij en rechterlijke macht (7)	6	2	6
Vrije beroepen (3)	3	1	3
Koopmannen en handelaren (6)	5	1	6
Ambachtsbazen en winkeliers (3)	2	1	3
Overige (reders/courantiers) (2)	1	0	1

²²⁹ De getallen van het aantal leden per beroepsgroep komt niet exact overeen met het aantal genootslidmaatschappen en het aantal leden in de instelling omdat er sprake kon zijn van dubbellidmaatschappen en dubbele beroepen. Voor tabel 2.1 is het kiescollege en de stedelijke raad samengevoegd.

Tabel 3.1 Samenstelling stedelijke raad 1851 na de gemeenteraadsverkiezingen

<i>Naam</i>	<i>Leefde van</i>	<i>Beroep (eerste beroep vermeld)</i>	<i>Lid vanaf</i>
J. C. Jonkh. Jantzoon van Erffrenten van Capelle (burgemeester)	1769-1859	Particulier	1816
A. van der Linden (wethouder)		Koopman	1822
B. van der Elst van Bleskensgrave (wethouder)	1789-1861	Ambtenaar burgerlijke stand	1838
J.S. Lotsy (wethouder)	1808-1863	Advocaat	1847
J. Schouten sr.	1786-1852	Reder	1824
A. Vos van Hagestein	1790-1873	Graanhandelaar	1830
M.G. Timmers Verhoeven		Medisch doctor	1832
C.G.O. Stoop	1785-1855	Kantonrechter	1836
F.C. Déking Dura		Koopman	1837
L.N. Roodenburg	-1859	Graanhandelaar	1839
J.B. 't Hooft	1798-1858	Makelaar	1844
W. Jonkh. Gevaerts van Nuland	1798-1871	Betaalmeester	1845
P.H. Jonkh. van de Wall	1795-1853	Rechter-commissaris arrondissement Dordrecht	1846
P. Blussé van Zuidland	1786-1869	Boekhandelaar	1846
H.F. van den Bergh		Griffier arrondissement Dordrecht	1848
O.B. de Kat	1820-	Kassier	1848
J.A. den Bandt	1798-1883	Zeepzieder	1849
A. Blussé jr.	1815-1890	Boekdrukker en courantier	1851
V. Thierens		Graanhandelaar	1851

Tabel 3.2 Aantallen en soorten beroepen gekoppeld aan lidmaatschappen van La Flamboyante, Amicitia, Harmonie en De Vrijheid van raadsleden 1851²³⁰

<i>Instelling / Beroepsaantallen</i>	<i>La Flamboyante</i>	<i>Amicitia</i>	<i>Harmonie</i>	<i>De Vrijheid</i>
<i>Stedelijke raad 1851 (aantal leden)</i>	8	12	12	5
Particulieren en renteniers (1)	0	1	0	0
Ambtenarij en rechterlijke macht (7)	4	7	5	2
Vrije beroepen (3)	1	2	3	1
Koopmannen en handelaren (6)	1	2	4	2
Ambachtsbazen en winkeliers (3)	1	1	2	1
Overige (reders/courantiers) (2)	1	1	0	0

²³⁰ De getallen van het aantal leden per beroepsgroep komt niet exact overeen met het aantal genootslidmaatschappen en het aantal leden in de instelling omdat er sprake kon zijn van dubbellidmaatschappen en dubbele beroepen.

Bibliografie

Biografieën en genealogieën

Biografieën:

Blussé jr., Adolph:

https://www.parlement.com/id/vg09lky9liyx/a_blusse

Blussé van Oud-Alblas, Pieter:

https://www.parlement.com/id/vg09lky9liyz/p_blusse_van_oud_alblas

Bosch Kemper, Jeronimo de:

https://www.parlement.com/id/vg09lkyk3fdp/j_de_bosch_kemper

Bredius, Jan Pieter:

https://www.parlement.com/id/vg09lkypjdr/j_p_bredius

Groen van Prinsterer, Guillaume:

https://www.parlement.com/id/vg09l175nuu/g_willem_groen_van_prinsterer

Hoëvell, Wolter Robert van:

https://www.parlement.com/id/vg09l11qeht1/w_r_baron_van_hoevell

Hooft van Benthuizen, Otto Boudewijn 't:

https://www.parlement.com/id/vg09l1sjpgvm/o_b_t_hooft_van_benthuizen

Hoog, Hermanus Pieter:

https://www.parlement.com/id/vg09l1t74cul/h_p_hoog

Lotsy, Johannes Servaas:

https://www.parlement.com/id/vg09l130a3x0/j_s_lotsy

Nedermeijer van Rosenthal, Johan Theodoor Hendrik:

https://www.parlement.com/id/vg09l13koxva/j_th_h_nedermeijer_ridder_van_rosenthal

Raadt, Gerrit Adrianus de:

https://www.parlement.com/id/vg09l15gxdxu/g_a_de_raadt

Repelaer van Molenaarsgraaf, Ocker:

https://www.parlement.com/id/vg09l1sr6hx7/o_repelaer_van_molenaarsgraaf

Sander, Pieter Adriaan:

https://www.parlement.com/id/vg09l16i92vr/p_a_sander

Schouten, Jan:

<https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/biografisch-woordenboek/jan-schouten/>

Wijnaendts, Willem:

https://www.parlement.com/id/vg09l1d9u2zu/w_wijnaendts

genealogieën:

Bandt, Johannes den 1764-1810:

<https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-jonk-richter/I18544.php>

Blussé van Oud-Alblas, Adolph 1779-1846:

<https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-blusse-uit-dordrecht/I11716.php>

Brakel, Simon van 1817-????:

<https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-schuring-visch/I1059.php>

Joncheere, Johan Pieter de 1757-1841:

<https://www.genealogieonline.nl/en/geslachtslijst-familie-lels-en-lelsz/I8424.php>

Roodenburg, Jan 1764-1842:

<https://www.genealogieonline.nl/en/genealogie-schapekoppen/I38488.php>

Primaire bronnen

Voorblad:

RAD, Collectie: Gemeentelijke Prentverzameling, De Statenzaal in het Hof, inv.nr. 552_350686.

***Dordrechtsche Courant* (Regionaal Archief Dordrecht):**

26 augustus 1841.

18 september 1841.

7 oktober 1841.

1 oktober 1842.

18 september 1845.

22 augustus 1846.

19 september 1846.

13, 26, 28 en 31 oktober 1848.

5, 9, 14, 23, 25, 28 en 30 november 1848.

2 en 16 december 1848.

21 mei 1850.

10, 13, 15, 17, 20, 22, 24 en 31 augustus 1850.

7, 9, 19, 26 en 30 augustus 1851.

4, 6, 9, 11, 16, 18 en 25 september 1851.

23 oktober 1851.

16 juli 1910.

Overige kranten (Delpher):

Arnhemsche Courant:

5 november 1848.

Opregte Haarlemsche Courant:

13 oktober 1848.

Nieuwe Rotterdamsche Courant:

23 november 1848.

Jaarboekjes, adresboekjes en volkstellingen:

Jaarboekjes:

RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62351, *Jaarboekje voor Dordrecht 1840*.

RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1840, inv.nr. 62352, *Jaarboekje voor Dordrecht 1841*.

RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1847, inv.nr. 62354, *Jaarboekje voor Dordrecht 1847*.

RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekje voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1850, inv.nr. 62356, *Jaarboekje voor Dordrecht 1850*.

RAD, Archiefbibliotheek, 1572-2018 (489), Jaarboekjes voor Dordrecht voor de jaren 1840-1871, 1851, inv.nr. 62357, *Jaarboekje voor Dordrecht 1851*.

Adresboekjes en volkstellingen:

RAD, Gemeente Dordrecht, 1813-1851 (5), Registers houdende wijksgewijs aantekening van de bevolking, inv.nr. 666-668, Volkstelling 1840.

RAD, Gemeente Dordrecht, 1851-2002 (6), Hoofdelijke invulregisters van de wijken A-E en MW, inv.nr. 7301-7032, Volkstelling 1849, op Dordtenazoeker, https://www.dordtenazoeker.nl/HulpbronnenDordrecht/dordrecht_volkstelling1849

RAD, Gemeente Dordrecht, 1851-2002 (6), Registers van panden met vermelding van de hoofdbewoner en zijn beroep in de wijken A-E, inv.nr. 7285-7286 (1835-1866), op Dordtenazoeker, www.dordtenazoeker.nl

RAD, Adresboeken van Dordrecht (en omstreken), 1845-1897 (AB-01), *Algemeen adresboekje der gemeente Dordrecht 1854*.

Ledenlijsten genootschappen:

Vrijmetselaarsloge La Flamboyante:

HVM, Vrijmetselaarsloge La Flamboyante te Dordrecht, Ledenlijsten, Jaren 1814-1858.

Sociëteit Amicitia:

RAD, Sociëteit 'Amicitia' (339), Reglement, inv.nr. 1, Ledenlijst 1831.

RAD, Collectie van handschriften (150), Ledenlijst van de sociëteit Amicitia, inv.nr. 782, eind 19^e eeuw.

Sociëteit Harmonie:

RAD, Sociëteit 'Amicitia' (339), Notulen van de bestuursvergaderingen, inv.nr. 13, Ledenlijsten 1796-1839.

Sociëteit De Vrijheid:

RAD, Sociëteit 'De Vrijheid' (51), Notulen van de bestuurs- en ledenvergaderingen, inv.nr. 6, Ledenlijsten 1813-1838.

RAD, Sociëteit 'De Vrijheid' (51), Ledenlijsten, inv.nr. 12, Ledenlijsten 1837, 1838-1855, 1856.

Letterkundig genootschap Diversa sed Una:

RAD, Letterkundig Genootschap 'Divers Sed Una' (99), Wet, inv.nr. 1, Ledenlijst en lijsten van werkende en honoraire leden 1816-1856.

RAD, Letterkundig Genootschap 'Diversa Sed Una' (99), inv.nr. 115, Lijst houdende de honoraire leden 1842.

Kunstenaarsgenootschap Pictura:

RAD, Teekengenootschap 'Pictura' (206), Lijsten houdende een chronologische opgave van de namen van de leden, alsmede aantekeningen betreffende het toetreden en bedanken, inv.nr. 241, op Dordtenazoeker,

https://www.dordtenazoeker.nl/HulpbronnenDordrecht/pictura_ledenlijsten1774

Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Departement Dordrecht:

RAD, Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Departement Dordrecht (122), Register houdende de namen van de leden en donateurs, 1790-1862, alsmede van de bestuurs- en commissieleden, inv.nr. 128, Ledenlijsten 1790-1862.

Secundaire literatuur

- Baggerman A., *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverijpolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Den Haag 2000).
- Barendse W., *Sociëteit Amicitia 1783* (Dordrecht 2018).
- Blok L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
- Boogman J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978).
- Bruijn T.J. de, 'Vrijmetselaarsloge La Flamboyante twee eeuwen jong' in: *Oud-Dordrecht. Tijdschrift van de historische vereniging oud-Dordrecht* 30:3 (2012) 243-252.
- Dalen J.L. van, *Geschiedenis van Dordrecht. Deel I* (Dordrecht 1931).
- De Bruijn T.J. de en P. Schotel, *175 jaar loge „La Flamboyante”'. De geschiedenis van een Dordtse vrijmetselaarsloge* (Dordrecht 1987).
- Dowe D. e.a., *Europe in 1848. Revolution and reform* (New York 2001).
- Furnée W.J.H., *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012).
- H. te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917' in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2016) 109-194
- Haan I. de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Heuvel J.C. van den, *Kiezersorganisatie en kandidaatstelling na de grondwetsherziening van 1848: Over de verkiezing van de heer Nedermeijer Ridder van Rosenthal tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal na de grondwetsherziening van 1848* (Bachelorscriptie, Radboud Universiteit, Nijmegen 2020).
- Jong R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (1999).
- Jørgensen C.M., 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848', *European History Review* 2 (2012) 201-227.
- Kaal H., 'Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s', *European Review of History* 23:3 (2016) 486-507.
- Kooij P., 'Een stad in het isolement 1813-1850' in: idem e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 13-36.

- Kooij P., 'Een stad in verandering 1850-1900' in: idem e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 37-65.
- Koopmans C., *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Hilversum 1992).
- Leur W. de, 'Twee eeuwen Diversa sed Una' in: T. Okkerse e.a., *Divers Dordrecht. Verhalen over de stad* (Dordrecht 2016) 11-22.
- Miert J. van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994).
- Santen J.H. von, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-166.
- Santen J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851' in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154.
- Sas N.C.F. van, 'Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848' in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 114-145.
- Sleebe V., 'Rangen en standen' in: P. Kooij e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000), 149-166.
- Sleebe V., 'Van elitevermaak tot massasport' in: P. Kooij e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 323-349.
- Sperber J., *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2005).
- Stuurman S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
- Tijn T. van, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel één)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:3 (1963) 181-204.
- Tijn T. van, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel twee)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:4 (1963) 293-327.
- Valten D., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Een departement in praktijk: Dordrecht als voorbeeld* (1982).
- Veen A. van, 'Tussen vergadering en vereniging. Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisaties bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848', *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 247-276.
- Veldhorst N., 'Het culturele leven' in: P. Kooij e.a., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 351-377.

Waling G. & N. Ottenheim, 'Waarom Nederland in 1848 geen revolutie kende', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 133 (2020) 5-29.

Waling G., *1848. Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Nijmegen 2016).

Weber A., *Verkiezingen in Dordrecht 1850-1851* (Utrecht 1978).

Wolffram D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, 1850-1925* (Amsterdam 1993).